

*Es-Seyru ve's-Sülûk ilâ Meliki'l-Mülûk İsimli Eser Bağlamında Nefsin
Mertebeleri*

**The Stages Of The Nafs in The Context Of The Book *al-Sayr wa al-Sulûk
ilâ Malik al-Mulûk***

MEVLÛT ÖZÇELİK

*Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt ÖZÇELİK, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı,
Amasya, Türkiye.*

*Assistant. Prof. Mevlüt ÖZÇELİK, Amasya University, Faculty of Theology, Department of Sufism,
Amasya, Turkey.*

mevlut.ozcelik@amasya.edu.tr Orcid: 0000-0003-1434-2135

Atıf/©: Özçelik, Mevlüt (2023). *es-Seyru ve's-sülûk ilâ meliki'l-mülûk* İsimli Eser Bağlamında Nefsin Mertebeleri, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10-19, ss. 270-299

Citation/©: Özçelik, Mevlüt (2023). The Stages Of The Nafs in The Context Of The Book *al-Sayr wa al-Sulûk ilâ Malik al-Mulûk*, *Kafkas University Faculty of Divinity Review*. Issue 10-19, pp. 270-299

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : [10.17050/kafkasilahiyat.1203460](https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1203460)

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 13 November / Kasım 2022

Accepted / Kabul Tarihi: 12 December / Aralık 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 January / Ocak 2023

Volume / Cilt: ; Issue / Sayı: ; Pages / Sayfa: 270-299

Suggested ISNAD Citation: Mevlüt Özçelik, "es-Seyru ve's-sülûk ilâ meliki'l-mülûk İsimli Eser Bağlamında Nefsin Mertebeleri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ocak-January 2023), 270-299.

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

The Stages Of The Nafs In The Context Of The Book *al-Sayr wa al-Sulûk ilâ Malik al-Mulûk*

Mevlüt ÖZÇELİK

Abstract

The study aims to examine the stages of the nafs (self) within the framework of the *al-Sayr wal-sulûk ilâ malik al-mulûk* of Qâsim b. Salâhuddîn al-Hânî (d. 1109/1697) who one of the seventeenth-century Ottoman sufis. The remarkable aspect of the work, which is the subject of the study, is that he turned to sufism after being a trader for many years, and he was seclusion for seven years, then after a short education life of nearly two years, he came from the pen of a self-educated scholar who had become both a professor and shaykh. The work examines the subject of "nafs", one of the most fundemnetal issues of sufism, based on the "seven stages", which are called "al-atwar al-sab'ah" in the Khalwatiyyah sect and are considered as *ammârah*, *lavvâmah*, *mulhamah*, *mutmainnah*, *râdiyyah*, *mardiyah* and *kâmilah*. According to the author, nafs is covered with ten cover to the next stage in each of these stages, and each of these cover is more intensive than the next one. For this reason, the stage to which the nafs is the farthest from Allah Taâlâ is the stage of "ammârah", where the veils between Him and himself are the densest. Successfully overcoming these stages, achieving divine proximity depends only on receiving spiritual education under the supervision of a shaykh. Otherwise, it is not possible to achieve divine proximity, and sometimes it may even be the case that the disciple goes astray by getting stuck in the wrong beliefs. Therefore, the disciple should avoid arbitrary behavior and adhere to the provisions of the shariah under the supervision of the shaykh, continue to live according to the etiquette of the sect until he completes his spiritual education, especially during the "mulhamah" stage, when some inspiration begins to come to him. A disciple who continues spiritual education on this sensitivity will receive divine intimacy, become the caliph of Allah Taâlâ, and finally become a murshid worthy of guiding people to the path of Allah. A disciple who continues spiritual education on this sensitivity will receive divine intimacy, become the Allah's vicegerent on earth, and finally become a murshid worthy of guiding people to the path of Allah. The purpose of entering the path of sufism is to make this goal come true.

Keywords: Sufizm, Khalwatiyyah, Nafs, al-Atwâr al-Sab'ah, Qâsim b. Salâhuddîn al-Hânî

es-Seyrû ve's-sülûk ilâ meliki'l-mülûk İsimli Eser Bağlamında Nefsin Mertebeleri

Mevlüt ÖZÇELİK

Öz

Bu çalışma, 17. Yüzyıl Osmanlı mutasavvıflarından Kâsim b. Salâhuddîn el-Hânî'nin (ö. 1109/1697) *es-Seyrû ve's-sülûk ilâ meliki'l-mülûk* isimli eseri çerçevesinde nefsin mertebelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmaya konu olan eserin dikkat çeken yönü, uzun yıllar tüccarlık yaptıktan sonra tasavvufa meylederek yedi yıl uzlete çekilen ardından iki yıla yakın kısa bir tahsil hayatından sonra hem müderrislik hem de şeyhlik makamına geçecek derecede kendini yetiştirmiş olan bir alimin kaleminden çıkmış olmasıdır. Eser, tasavvufun en temel meselelerinden biri olan "nefis" konusunu Halvetiyye tarikatında "atvâr-ı seb'â" diye tabir edilen ve *emmâre*, *levvâme*, *mülheme*, *mutmainne*, *râziye*, *marziyye* ve *kâmile* olarak sayılan yedi makam esasına göre incelemektedir. Müellife göre nefis, bu makamlardan her birinde sonraki makama karşı on perdeyle perdelidir ve bu perdelerden her biri, sonrakine göre daha yoğun haldedir. Bu nedenle nefsin Allah Teâlâ'ya en uzak olduğu makam, O'nunla kendi arasındaki perdelerin en yoğun olduğu "emmâre" makamıdır. Bu makamları başarıyla aşarak vuslat-ı ilâhîye nâil olmak ancak bir şeyhin gözetiminde seyr u sülûk

yapmaya bağlıdır. Aksi takdirde vuslata erişmek mümkün olmadığı gibi bazen sâlikin yanlış itikatlara saplanarak yoldan çıkması bile söz konusu olabilir. Bu itibarla sâlik, seyr u sülûkünü tamamlayıncaya kadar özellikle de kendisine birtakım ilhamların gelmeye başladığı “mülheme” makamında, başına buyruk hareket etmekten kaçınıp şeyhin gözetimi altında şeriatın ahkâmına sımsıkı sarılmalı ve tarikatın âdâbı çerçevesinde yaşamaya devam etmelidir. Bu hassasiyet üzere seyr u sülûke devam eden sâlik, kurbîyet-i ilâhîye erişecek, Allah Teâlâ’nın yeryüzündeki halifesi olmaya ve nihayet insanları Allah’ın yoluna irşad etmeye layık bir mürşid haline gelecektir. Tasavvufa sülûk etmekten maksat, işte bu gayenin gerçekleşmesini sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Halvetiyye, Nefis, Atvâr-ı seb’a, Kâsım b. Salâhuddin el-Hânî

GİRİŞ

İnsanı diğer canlılardan ayıran şey, hayra ve şerre meyletmeye müsait olarak yaratılan “nefis” unsuruna sahip olmasıdır. İnsan kendisine tevdi edilen bu varlığı terbiye ettiği müddetçe kurtuluşa erecek, onu ihmal edip günahlara dalmasına müsaade ettiği takdirde hüsrana uğrayacaktır.¹ Peygamberlerin gönderiliş gayelerinden biri insanların nefislerini tezkiye etmektir.² Bu itibarla nefislerin tezkiyesi, peygamberlerin vârisleri olarak kabul edilen âlimlerin³ en temel vazifelerinden biri olarak görülebilir. Bu vazifeye en fazla değer verenler zâhirî ve bâtinî ilimlerde temeyyüz eden mürşid-i kâmiller olmuştur. Buradan hareketle tasavvuf yoluna girmekteki asıl maksadın nefsi tezkiye etmek suretiyle insân-ı kâmil seviyesine çıkmak olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmaya konu olan Kâsım el-Hânî (ö. 1109/1697), tasavvuf yoluna girmeyi Allah’ın yoluna girmekten ibaret görür ve bunun, peygamberler ile üzerlerinde şeytanın hâkimiyeti bulunmayan hâlis kulların⁴ ahlâkından bir ahlâk olduğunu söyler. Ona göre bu ahlâkın elde edilmesi Allah’ın, kendisine kolaylaştırdığı kimseler için gerçekleşmesi kolay bir hadisedir. Bu yola girenler temiz bir zürriyete, mükemmel bir kâbiliyete ve selim bir fitrata sahip olan kimselerdir. Dünyevî ve uhrevî hiçbir lezzete râğbet etmeyen bu kimseler, daima Allah’a teveccüh eden, sadece O’nun zikriyle sükûnete eren, gündüzleri gölgeyi gözetip akşamleyin yuvalarına dönen kuşlar gibi güneşin batımıyla birlikte evlerine çekilip (Rableriyle baş başa kalan hâlis) kullardır.⁵

Hânî tasavvuf yolunun birtakım menzillerinin bulunduğunu, sâlikin bu menzilleri aşarak vuslata ulaşacağını söyler. Ona göre seyr u sülûk menzillerinin aşılması, dünyevî bir menzile ulaşmak için yoldaki konakların aşılmasına benzer. Nasıl ki maddî bir yolculukta yolu bilen bir rehber, azığa, bineğe, arkadaşına ve karşılaşılacak düşmanları korkutup püskürtecek silaha ihtiyaç duyulursa mânevî yolculukta da tasavvuf yolunu tanıyan ve onu öğretmeye kabiliyeti olan bir mürşide ihtiyaç vardır. Bu yolda sâlikin azığı takvâ; bineği himmet/gayret; arkadaşını kendisiyle aynı gayeyi taşıyan ihvân; şeytan ve nefis düşmanlarına

¹ eş-Şems, 91/8-10.

² Âl-i ‘İmrân, 3/164; el-Cümü’a, 62/2.

³ Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1996), 4/414, “İlim”, 19 (No. 2682).

⁴ el-Hicr, 15/42.

⁵ Kâsım b. Salâhuddin el-Hânî, *es-Seyrû ve’s-sülûk ilâ meliki’l-mülûk*, thk. Saîd Abdülfettâh (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1422), 36.

karşı kullanacağı silahı ise esmâ(-i ilâhiyye)dir.⁶ Tasavvuf yoluna girmekten maksat nefsi terbiye ederek onu (temiz fitrat üzerine bulunduğu) ilk makamına yükseltmektir. Bunun yoluysa şeriat dairesinden çıkmaksızın Resûlullah'ın vazettiği oruç tutma, geceleri ihyâ etme, az konuşma, bütün mahlûkata karşı şefkatli olma, zikir ve tefekkür yapma, helal yiyip haramları terketme gibi mânevî ilaç ve tedavi yöntemlerini uygulamaktan geçer. Zira şeriatın belirlediği usul dışında başka bir yolla tedavi olmaya kalkışan kişi, iyileşeceği yerde daha farklı hastalıklara yakalanır.⁷

1. KÂSİM B. SALÂHUDDÎN EL-HÂNÎ (Ö. 1109/1697)

Kâsım b. Salâhuddîn el-Hânî, II. Osman'nın tahta çıktığı 1028/1619 yılında Halep'te dünyaya geldi. Tasavvuf yoluna girinceye kadar ticaretle uğraştı. Yirmi iki yaşındayken içinde İstanbul'un da bulunduğu bazı İslam memleketlerini gezdi. Önce Bağdat'a gitti, iki yıl sonra memleketi Halep'e döndü. İki aylık bir istirahatten sonra Basra'ya gidip on ay orada kaldı, adından tekrar Halep'e döndü. On gün sonra bir hac kafilesiyle Mekke-i Mükerrerme'ye gitti ve burada yaklaşık beş sene kaldı. Oradan İstanbul'a geçip bir sene yedi aylık ikametten sonra Halep'e döndü. Hânî'nin ticarî maksatla gerçekleştirdiği seyahatleri on yıl sürdü. Son seyahatinin ardından ticareti bırakıp tasavvuf yoluna girdi ve yedi yıla yakın inzivaya çekildi. Takriben 1066 yılında uzletten çıkıp Halep'teki şeyhlerden iki yıla yakın ilim tahsil ettikten sonra ilim öğretmeye başladı. Bazıları kendine talebe olmayı kabul ederken bir kısım öğrenciler, kendilerinin on yıldır ilim tahsil ettiklerini öne sürerek ilk zamanlar onunla alay etseler de kemalâtını gördükten sonra kendisinden ilim almayı kabul ettiler. Bir taraftan ilim okuturken bir taraftan da farklı konularda kitap telif ederek⁸ otuz yıla yakın irşadî faaliyette bulunan Hânî, 1109/1697 yılında vefat etti ve Halep'in "Bâbü'l-Makâm" mahallesi dışındaki kabristana defnedildi.⁹

Hânî, kısa süreli talebelik hayatında Ebû'l-Vefâ el-Arzî (ö. ?) başta olmak üzere birçok şeyhten ilim tahsil etmiş, Ahmed el-Humsî (ö. ?) vasıtasıyla tasavvuf yoluna girmiştir. Humsî, kendisinden sonra Hânî'yi Eşrefiyye Medresesi'ne halife tayin edip Hulviyye Medresesi'ndeki müderrisliği de ona tevdi etmiştir. Hânî, bu medreselerde bir taraftan müridlerle zikir merasimleri icra ederken bir taraftan da kendisine arz edilen fikhî meseleler hakkında Hanefî ve Şâfiî mezhebine göre fetvalar vermiştir.¹⁰

⁶ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 37.

⁷ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 72.

⁸ Eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ali Rızâ Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem - el-mahtûtât ve'l-matbûât* (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 1422), 3/2373-2374; Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 16-18.

⁹ Ebû'l-Fazl Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî aşer* (B.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dâru İbn-i Hazm, 1408), 4/9-10; Hânî, *es-Seyrû ve's-sülûk*, 15-16; Yûsuf b. İlyân b. Musa Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-arabiyye ve'l-mu'arrabe* (Mısır: Matbaatü Serkîs, 1346), 2/1482-1483; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-muste'ribîne ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 2002), 5/177; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musanniff'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1993), 8/104.

¹⁰ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 16.

2. ES-SEYRU VE’S-SÛLÛK İLÂ MELİKİ’L-MÛLÛK

Arapça olarak kaleme alınan eser bir mukaddime, on bab ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Mukaddimede bu eserde geçen tasavvufî istilahlara açıklanmıştır. Birinci babda dünya ve dünyevî lezzetlerin kınanması; ikinci babda tasavvuf yoluna girmenin fazileti ve sâliki kemal derecesine çıkararak vasıflar; üçüncü babda Allah ile kullar arasındaki perdeler ve bu perdelerin kaldırılması için gerekli olan tövbe, inâbe ve benzeri konular işlenmiştir. Dördüncü babdan onuncu baba kadar sırasıyla nefsin emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile diye bilinen yedi mertebesi anlatılmış, her nefis mertebesinin sıfat ve halleri etraflıca incelenmiştir. Hâtime bölümünde ise insanların irşadiyle meşgul olacak mürşid-i kâmilde bulunması gereken sıfat ve haller, seyr u sülûke kabiliyetli olan veya bu kabiliyetten yoksun olan müridlerin sıfatları, şeytanın kalbe giriş yolları ve şeytanî hilelerden kurtulmanın çareleri anlatılmıştır.¹¹

Eser 1305/1887 yılında *Rehber-i seyr u sülûk* ismiyle “Adanalı” Ramazanzâde Abdünnâfi İffet (ö. 1308/1890) tarafından Türkçeye tercüme ve şerh edilmiştir. Söz konusu tercüme İ.B.B. Atatürk Kitaplığı’nda Osman Ergin Kitaplığı Yazma Eserler bölümünde 52 numarada kayıtlıdır. Ayrıca eser Saîd Abdülfettâh tarafından kapsamlı bir tahkik çalışmasıyla 2002 yılında Kahire’de basılmıştır. Bahsi geçen tercüme dışında eser hakkında ülkemizde güncel bir çalışma bulunmamaktadır. Tahkikli neşri üzerinden yürütülen bu çalışmanın kısmen de olsa bu sahadaki boşluğu dolduracağını söyleyebiliriz.

Eserin yurt içi ve yurt dışındaki birçok kütüphanede nüshası bulunmaktadır. Çalışmanın sınırlılığı açısından eserin sadece Türkiye kütüphanelerindeki kayıtlarını vermekle iktifa edilecektir. Söz konusu kayıtlar şöyledir:

Tablo 1. *es-Seyru ve’s-sülûk ilâ meliki’l-mülûk* İsimli Eserin Türkiye Kütüphanelerindeki Kayıtları

Bulunduğu Kütüphane	Koleksiyon	İstinsah Tarihi	D. No
İst. Süleymaniye Yazma Ezerler Ktp.	Antalya Tekelioğlu İl Halk Ktp.	1150/1736	07 Tekeli 392
Erzurum İl Halk Ktp.	Erzurum İl Halk Ktp.	1152/1738	25 Hk 2411
Nuruosmaniye Yazma Ezerler Ktp.	Nuruosmaniye Koleksiyonu	?	34 Nk 2417
İ.B.B. Atatürk Kitaplığı	Osman Ergin Kitaplığı	?	108
"	"	?	399
"	"	1172	457
"	"	1147	635
"	"	1183	792

¹¹ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 40-41.

3. NEFİS

"Nefis" kelimesi sözlükte ruh, kan, ceset, göz, bir şeyin kendisi,¹² can, zât,¹³ "hayat, hayâtın ilkesi, nefes, insan, kişi, hevâ ve heves, beden ve bedenden kaynaklanan süflî arzular"¹⁴ gibi anlamlara gelirken ıstılahta "kulun (kötü) sıfatları, kınanmış ahlâk ve fiilleri, kötü ahlâkların mahalli olmak üzere insan vücuduna konmuş latîf cisim",¹⁵ "kendisinde iradî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latîf buharlı bir cevher",¹⁶ bütün kötü huy ve süflî arzuların toplamından oluşan kötülüğü emredici nefis-i emmâre¹⁷ olarak tarif edilmektedir. Süflîlerin mücâhede yoluyla terbiye etmeye çalıştıkları nefis, işte bu nefistir. Onlara göre nefis-i emmâre her türlü şerrin kaynağı, şeytanın insan bünyesindeki işbirlikçisi ve insanın en büyük düşmanıdır.¹⁸ Bu düşmanla yapılan mücadeleyse en büyük cihattır.¹⁹

Kur'an'da farklı türevleriyle üç yüze yakın âyette geçen nefis²⁰ kelimesi, insan için kullanıldığında ruh-i insanî, kalp, sadır ve beden gibi birçok farklı anlamı ihtiva eder.²¹ Süflîlerin üzerinde durdukları ve terbiye edilmesi gerektiğini düşündükleri nefis, mizacına kötülük duygusu yerleştirilen,²² Hz. Yakup'un oğullarını aldatarak kardeşlerini kuyuya atmaya sevkeden,²³ Sâmîrî'ye put yapmayı hoş gösteren²⁴ Hz. Yusuf tarafından "aşırı derecede kötülüğü emredici" olarak nitelendirilen nefistir.²⁵ Yine bu nefis Resûlullah'ın

¹² İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1157; Ebü'l-Hasen Ali b. Osman Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. İsmâd Abdülhâdî Kandîl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2007), 2/427.

¹³ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2009), 818.

¹⁴ Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/529.

¹⁵ Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 160; Şehâbüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 264.

¹⁶ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 472.

¹⁷ Yûsuf, 12/53.

¹⁸ Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih (Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 1993), 100; Ahmed b. Hüseyin el-Horasânî el-Beyhakî, *Kitâbü'z-zühdi'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kitâbi's-Sakafiyye, 1996), 156.

¹⁹ Uludağ, "Nefis", 2006, 32/529; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/244; Mustafa Aşkar, *Niyazî-i Mısri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), 313-314.

²⁰ Fatih İbiş, "Kur'an Bağlamında Nefs Olgusu ve İnsanın Teo-Ontolojik Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (Aralık 2012), 239.

²¹ Mehmet Ali Aynî, "(Nefs) Kelimesinin Manaları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 14 (Şubat 1930), 47; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 472; Hatice Cerrahoğlu Teber, *Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Kalp Kavramları ve Bunların Birbirleriyle Münesebetleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 73-76.

²² eş-Şems, 91/8.

²³ Yûsuf, 12/18.

²⁴ Tâhâ, 20/96.

²⁵ Yûsuf, 12/53.

kendisinden Allah’a sığındığı,²⁶ en şerli arkadaş²⁷ ve en azgın düşman²⁸ olarak tanıtıp kendisiyle mücadeleyi en büyük cihat saydığı²⁹ son derece tehlikeli bir varlıktır.

Hücvîrî (ö. 465/1072) nefsin şerrin kaynağı, kötülüğün komutanı, bütün çirkin huy ve kınanmış fiillerin sebebi olduğu konusunda sûflerin hemfikir olduklarını söyler. Ona göre her ne kadar bazıları nefsi ruh olarak değerlendirirse de bu yanlıştır. Nefis ve ruh kalbe yerleştirilmiş birbirinden farklı iki latîf varlıktır; nefis şerrin ruh ise hayrın mahallidir. Nefis muhalefet bütün ibadetlerin başı ve mücâhede türlerinin en mükemmelidir. Kul nefisine muhalefet etmekle Hakk’a vâsıl olurken ona uyması durumunda helâke sürüklenir.³⁰

Nefis bu denli tehlikeli bir varlık olmakla beraber aynı zamanda eğitilerek insanın en şerefli varlık konumuna yükselmesini sağlayan bir cevherdir. Bu nedenle sûfler nefsin imhasını değil ıslahını hedeflemişler,³¹ bu ıslahın onu kötü sıfatlardan kurtarıp iyi sıfatlarla donatmakla mümkün olacağı konusunda birleşmişleridir. Nefsin ıslahına dair çözüm geliştiren sûflerden biri İmâm-ı Gazâlî’dir (ö. 505/1111). Ona göre nefsin ıslahı son derece güç bir hadisedir. Zira o, ev halkı arasındaki hırsız gibi dahilî ve sahibine karşı sevimli bir düşmandır.³² Ayrıca o, halden hale girebilen çok değişken bir varlıktır. Bu nedenle nefsin ıslahı, sadece ona muhalefet etmekle mümkün olmaz. Onu terbiye etmede en tesirli ilaç takvâ olmakla beraber bunun birçok usul ve âdâbı vardır.³³

Tasavvufî eğitimin nihâi hedeflerinden biri nefsin terbiye edilmesidir. Bu nedenle nefis, sûflerce yazılan eserlerin ana konuları arasında yer alır. Ayrıca bazı sûfler sadece nefis terbiyesini ele alan eserler yazmışlardır.³⁴ Seyr u sülûkte mücâhede yolunu benimsemeleri sebebiyle nefis konusuna daha fazla önem veren -içinde Halvetiyye’nin de bulunduğu- nefsânî tarikatlarda nefis hakkında geniş tahliller yapılmıştır.³⁵ Çalışmaya konu olan eserin telif sebeplerinden birisi de nefis terbiyesidir. Şimdi Hânî’nin bu konudaki görüşlerine geçelim:

²⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ* (Mısır: Matba’atü’s-Saâde, 1974), 7/237.

²⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964), 9/210.

²⁸ Tirmizî, *Edebü’n-nefs*, 100; Beyhakî, *Kitâbü’z-zühd*, 156.

²⁹ Ebü’l-Hasen Ali b. Halef İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî li’bni Battâl*, thk. Ebû Temîm Yâsin b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 10/210.

³⁰ Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, 4/427.

³¹ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 277.

³² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi’l-Âlemîn*, thk. Mahmut Mustafa Halâvî (Beyrut: Dâru’l-Beşâri’l-İslâmiyye, 2012), 144-145, 221-222.

³³ Gazâlî, *Minhâc*, 144-145, 221-222. Gazâlî’nin nefsin tezkiyesine dair sunduğu çözüm yolları hakkında geniş bilgi için bk. Mevlüt Özçelik, *İmam Gazâlî’ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 41-103.

³⁴ Örnek olarak Muhâsibî’nin *Âdâbü’n-nüfûs ve Mu’âtebetü’n-nefsi*, Hakîm et-Tirmizî’nin, *Edebü’n-nefsi* ve Sülemî’nin *Uyûbü’n-nefs* isimli eserleri zikredilebilir.

³⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Muhiddin Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 110-218.

Müellif Hânî, nefsi "nefs-i şehvânî" ve "nefs-i nâtika" olarak ikiye ayırır. Ona göre nefis-i şehvânî filozofların "rûh-i hayvanî"³⁶ olarak nitelendirdikleri hayat, his, hareket ve irade kuvvetlerini kendinde taşıyan latîf buhardır. Bu buhar bedeninin hem zâhirine hem de bânîna doğduğunda "yakaza" denen uyanıklık; sadece bânîna doğduğunda "uyku"; bedenden tamamen kesilmesi halinde ise "ölüm" şeklinde ortaya çıkar. Nefs-i nâtikaya gelince;³⁷ Hânî'ye göre bu nefis, zatında maddî unsurlardan soyutlanmakla beraber fiilerinde onlara ortak olan bir "cevher"dir. Emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile şeklinde farklı mertebelere ayrılan bu cevhere "kalp", "latîfe-i rabbâniyye",³⁸ "latîfe-i insâniyye"³⁹ ve "hakikatü'l-insân"⁴⁰ gibi isimler verilir. Terbiyesi hedeflenen, şer'î emirleri idrak eden ve onlarla mükellef olan nefis işte bu cevherdir. Bu cevherin biri "zâhir" diğeri "bâtın" olmak üzere iki yönü vardır. Zâhir yönü daha önce bahsi geçen "nefs-i şehvânî", bânîna yönüyse "ruh"dur. Ruhun bânîna "sır", sırrın bânîna "sırru's-sır", sırru's-sırrın batını "hafî", hafînin batını ise "ahfâ"dir. Bir şeyin bânîna demek o şeyin hakikati ve (ana) maddesi demektir.⁴¹

Bu düşünceden hareketle Hânî, "en büyük ruh"un Allah'ın emrinden bir emir olan⁴² insan ruhu olduğunu söyler. Ona göre mâhiyetini Allah'tan başkasının bilmediği bu ruhun âlem-i kebîrde akl-ı evvel, kalem-i a'lâ, levh-i mahfûz, hakikat-i Muhammediyye, rûh-i Muhammedî, rûh ve nefis-i külliyye; "âlem-i sağîr" denen insan alemindeyse ahfâ, hafî, sırru's-sır, sır, ruh, kalp, nefis-i nâtika ve latîfe-i insâniyye gibi isimleri vardır. En büyük ruh, "en büyük halîfe" olarak ilk yaratılan varlıktır. Onun ilk tenezzül ettiği makam ahfâ'l-hafî, son makam ise kalptir. Buna göre "kalp" aslında insan cismine çeki düzen vermek üzere "kalp" mertebesine inen "en büyük ruh" ve "en büyük halîfe" olan varlıktır. Onun insan cismiyle münasebeti hayvanî ruh (nefs-i şehvânî) vasıtasıyla gerçekleşir. Zira en büyük ruh tam latîf; cisim tam kesif; hayvanî ruh ise yarı latîf yarı kesif bir haldedir. Bu yüzden o (en büyük ruh) aslî makamından tenezzül ettikten sonra "hayvanî ruh" ile "cisim" arasında vasıta olmaya müsait bir hale gelmiş; hayvanî ruhla olan münasebeti sebebiyle "kalp" adını almıştır.

³⁶ Cürçânî, rûh-i hayvanîyi maddî kalbin içindeki latîf bir cisim olarak tarif eder. Ona göre rûh-i insanî, âlem-i emirden inerek hayvanî ruha binen ve insanın idrak edici kuvvetini temsil eden latîfdir. Akılların bunu idrak etmesi mümkün değildir. (Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 112.) Aynı bilgi Cürçânî'den naklen Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra) tarafından tekrarlanır. Bk. Muhammed b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/885.

³⁷ "Konuşan nefis" anlamına gelen nefis-i nâtika (Cebecioğlu, *T.T.D. Sözlüğü*, 475), İbn Miskeveyh'e (ö. 421/1030) göre insanı insan yapan en şerefli varlıktır. İnsan, akıl kuvvetine sahip olan bu nefis sayesinde meleklerle ortak olup hayvanlardan ayrılır. Bk. (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîru'l-a'râk*, thk. İbnü'l-Hatîb (Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 56, 65.)

³⁸ Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/3; Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 178.

³⁹ Bu iki latîfe hakkında geniş bilgi için bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 396.

⁴⁰ Hânî, "kalp" ile ilgili düşüncesinde İmâm-ı Gazâlî'den etkilenmiş gözükmektedir. Nitekim Gazâlî, maddî organ ve rabbânî latîfe olmak üzere iki tür kalbin bulunduğunu söyler. Ona göre maddî kalp insan ve hayvanların ortak unsuruyken rabbânî latîfe şeklindeki kalp, insana has olan ve onun hakikatini oluşturan varlıktır. Bu manadaki kalp insanın idrak eden ve bilen kuvvetini temsil eder. İlâhî hitaba, azaba, azara ve emre muhatap olan işte bu kalptir. Bk. (Gazâlî, *İhyâ*, 3/3.)

⁴¹ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 70-72, 127.

⁴² el-İsrâ, 17/85.

Biaenlayh kalp bir yönü âlem-i şehâdete diğere yönü âlem-i gayba bakan iki yönlü bir varlıktır.⁴³

Salâhuddîn el-Hânî kalbi eşyanın en şerefli, tecellîlerin mahalli,⁴⁴ ilâhî sırların hazinesi ve hakikatlerin nakşedildiği mahal olarak nitelendirir. Ona göre “Bunda, kalbi olan ve hazır bulunup kulak veren kimse için elbette bir öğüt vardır.”⁴⁵ âyetinde bu kalbe işaret edilmiştir. Burada “kalbi olan kimse” ile “mürşid-i kâmil”, “hazır bulunup kulak veren kimse” ile ise “mürîd” kastedilmiştir. Mürîd âlem-i gaybı unutarak âlem-i şehâdete yöneldiğinde ulvî hasletler kendisine perdelenir ve hayvanlaşır; âlem-i şehâdeti unutarak âlem-i gayba döndüğünde süflî hasletlerden arınarak melekleşir; yekdiğerini unutmaksızın bu iki âlemden birine tecevüh ettiğindeyse “insân-ı kâmil” derecesine yükselir. Bu derece “mukarrebûn” zümresi dışındakiler için müyesser olmayan ve “en büyük cihâd” sayılan nefis mücâhedesine neticesinde elde edilen yüce bir makamdır.⁴⁶

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Hânî kalbi, terbiye edilmiş nefis; nefis-i emmâreyi ise nefsânî arzularla dolmuş kalp olarak değerlendirmektedir. Nitekim o, kalbin dünyevî nimet ve lezzetlerden (haddinden fazla) yararlanıp nefsânî arzulara dalarak cesede yöneldiğinde yetmiş perdeyle perdeleneneğini ve nefis-i emmâreye dönüşeneğini söyler. Ona göre kalbin hakkı beden üzerine âmir olmak; beden hakkıysa kalbin emir ve yasaklarına itaat etmektir. Kalbe şehevî arzuların galip gelmesi durumunda işler tersine dönerek âmir memur konumuna düşer. Bu durumda padişah konumundaki kalp, “nefis” denen kahredici düşmana esir olur. Sâlik bu mertebede kendini unutup uzunca bir süre bekleyecek olursa kalbin âlem-i gayba teveccüh etme özelliği ortadan kalkar. Kalbin kararırıp kirlenmesi denen şey işte bu halden ibarettir. Demirin paslandığı gibi kalbin de paslanacağını bildiren hadis⁴⁷ bu duruma işaret etmektedir. Kalp (bayağı) tabiata meyletme, şehevî arzulara boyun eğme ve nefis-i şehvânî ile karşılaşma sebebiyle kirlendiğinde övülen sıfatlarını yerilen sıfatlarla değiştirir. Böyle bir kalbin sahibi sûret farkı dışında hiçbir özelliğinde hayvanlardan ayırt edilmez olur. Ancak kalp kirlenden arındırıldığı takdirde kendisinde bütün eşyanın müşâhede edildiği bir aynaya dönüşür.⁴⁸

Hânî’ye göre şehevî arzulara uyup şeriata muhalif şeylere meyletmek kalbin helâk olmasına sebep olurken gayb âlemine yönelmekse günah ve şehevî arzuların kaynaklanan kirlerin temizlenerek kalbin ilâhî tecellîlere mazhar olmasına vesile olur. Şehevî arzuların tamamen arınan kalp önceki saf haline döner, Allah’la arasındaki perdeler kaldırılır ve böylece matlûbuna ulaşmış olur. Ancak kalpteki perdelerin kalkıp kulun, Allah’ı (mânen) müşâhede edebilmesi için öncelikle “tövbe” kapısından geçmesi gerekir. Tövbe huzûr-i ilâhîye yakınlık makamına erişmek için girilecek kapıların ilkidir. Zira o, hakkında nâzil olan ilâhî emir⁴⁹ sebebiyle herkese zorunlu olan bir vazifedir. Ayrıca tövbeye teşvik mahiyetinde

⁴³ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 111-114.

⁴⁴ Tecellîlerin ortaya çıktığı varlık mertebeleri için krş. Ali Kürşat Turgut, *İbn Türke Metafiziji* (Ankara: Elis Yayınları, 2016), 117-140.

⁴⁵ Kâf, 50/37.

⁴⁶ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 114-115, 127.

⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmi’ li-şü’abi’l-îmân*, thk. Abdül’alî Abdülhamîd Hâmîd (Bombay: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 3/312.

⁴⁸ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 115-116, 127. Krş. Gazâlî, *İhyâ*, 5/20-21.

⁴⁹ en-Nûr, 24/31.

birçok hadis vârid olmuştur. Bu nedenle sâlike düşen devamlı surette taatleri işleyip günahları terketmek ve zaman kaybetmeden tövbeye sarılmaktır. Tövbenin terki günahların katmerleşmesine sebep olur. Şöyle ki tövbeyi terkeden kişi, bilfiil işlediği günah dışında bir de tövbeyi terkettiği için günaha düşerek günahını ikiye katlar. Bu nedenle günahkâr kişinin tövbeye ihtiyacı yiyecek, içecek ve meskene olan ihtiyacından daha fazladır. Zira günahlar insanın gaybî meseleleri idrak etmesini engeller ve Mevlâsıyla arasına perde olur. Tövbe, işte bu perdelerin kaldırılmasına ve Allah'a vâsil olmaya vesile olan büyük bir nimettir.⁵⁰

3.1. Nefsin Mertebeleri

Tarikatlar seyr u sülûk usullerine göre ruhanî ve nefsanî olmak üzere iki kısma ayrılır.⁵¹ Nefis bu tarikatlarda farklı tasniflere tâbi tutulur; ruhanî tarikatlarda levvame, mülheme ve mutmainne olarak üç; nefsanî tarikatlarda ise emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile olmak üzere yedi makama taksim edilir. "Atvâr-ı seb'a" denen bu makamlarda sırasıyla Lâ ilâhe illallâh, Allah, Hû, Hakk, Hay, Kayyûm ve Kahhâr isimleri zikredilir.⁵² Nefsanî tarikatlar arasında yer alması sebebiyle Halvetiyye'de yedili tasnif benimsenmiştir.⁵³ Bununla beraber Halvetiyye'den ortaya çıkan şubelerde söz konusu isimler ve zikir adedi konusunda farklı uygulamalar bulunmaktadır.⁵⁴ Çalışmaya konu olan eserde de nefis, Halvetiyye usulüne göre yedi makam olarak işlenmiştir.⁵⁵

Hânî'ye göre nefsin farklı isimlerle anılması, nitelenmiş olduğu sıfatlar sebebiyledir. Şöyle ki eğer nefs-i nâtika nefs-i şehvânî ile karşılaşır, onunla uyum içinde olur ve emri altına girerse "emmâre"; şer'î emirlerin altında sükûnete erip Allah'a itaat etmeye boyun eğmesine rağmen yine de şehvî arzulara meyledecek halde olursa "levvâme" diye isimlendirilir. Şayet nefs-i nâtıkadaki şehvî arzulara olan meyil ortadan kalkıp nefs-i şehvânîye muhalefet etme gücü artar, âlem-i kudse meyli ziyadeleşir ve birtakım ilhamlar almaya başlarsa "mülheme" diye adlandırılır. Nefs-i emâreye olan yakınlığı sebebiyle bu nefs-i mülhemede hâlâ birtakım ıstıraplar bulunur. Eğer ondaki ıstıraplar sükûnete erer, nefs-i şehvânîye ait arzulardan hiçbir eser kalmazsa "mutmainne" diye isimlendirilir. Nefs-i mutmainne, içinde bulunduğu halden daha ileri yükselerek her türlü makam tutkusundan ve nefsanî arzulardan geçerse "râziye" diye adlandırılır. Nefs-i râziye içinde bulunduğu halini iyice mükemmelleştirip hem halk hem de Hakk nezdinde razı olunan bir konuma yükselirse "marziyye" makamına çıkar. Bu makamdaki nefis, kendilerini irşad edip kemale erdirmek

⁵⁰ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 117-121.

⁵¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 262-264; Reşat Öngören, "Tarikat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/96.

⁵² Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 190-191; İbrahim Hakkı Erzurumî, *Mârifetnâme* (İstanbul: Matba'a-i Ahmed Kâmil, 1330), 491; Uludağ, "Nefis", 2006, 32/528; Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 122. "Atvâr-ı Seb'a" ile ilgili eserler hakkında geniş bilgi için bk. Ramazan Muslu, "Halvetiyye'de 'Atvâr-ı Seb'a' Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2007), 44-45.

⁵³ Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/394.

⁵⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. İsa Çelik - Birol Yıldırım, "Halvetiyye Geleneğinde Etvâr-ı Seba/Nefsin Mertebeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 86 (2018), 26-30.

⁵⁵ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 190-191.

üzere halkın arasına dönmekle emredilecek olursa “kâmile” diye isimlendirilir.⁵⁶ Bu yedi sınıf nefsin herbirinin kendine has seyri, âlemi, mahalli, hali ve vâridi vardır.⁵⁷ Bunları tablo halinde şöyle sıralayabiliriz:⁵⁸

Tablo 2. *es-Seyrû ve’s-sülûk ilâ meliki’l-mülûk* İsimli Esere Göre Nefis Makamlarının Özellikleri

Nefis	Seyri	Âlemi	Mahalli	Hali	Vâridi
Emmâre	Seyr ilel’lâh	Şehâdet	Sıdk	Meyl	Şerîat
Levvâme	Seyr lil’lâh	Berzah	Kalp	Muhabbet	Tarîkat
Mülheme	Seyr ‘alel’lâh	Ervah	Rûh	Aşk	Mârifet
Mutmainne	Seyr ma’al’lâh	Hakîkat-i Muhammediyye	Sır	İtmi’nân/Sükûnet	Bazı şer’î sırlar
Râziye	Seyr fil’lâh	Lâhût	Sırru’s-sır	Fenâ	-
Marziye	Seyr ‘anil’lâh	Şehâdet	Hafâ	Hayret	Şerîat
Kâmile	Seyr bil’lâh	Vahdette kesret, kesrette vahdet	Ahfâ	Bekâ	Diğer nefis vâridlerinin tamamı

Hânî bu mertebelerden ilkini inhiyâz (tefrika) karanlıklarının makamı, ikincisini envâr makamı, üçüncüsünü esrâr/sırlar makamı, dördüncüsünü kemal makamı, beşincisini visâl makamı, altıncısını tecelliyât-i e’âl makamı, yedincisini ise tecelliyât-i esmâ ve sıfât makamı olarak adlandırır. Ona göre sâlik, hangi makamda bulunuyorsa bir sonraki makama karşı; nefis-i kâmile makamına çıktığında ise Allah’ın isim ve sıfatlarının tecellîsi (tecelliyât-ı esmâ ve sıfât) ile Allah’ın zâtının tecellîsine (tecellî-yi zât) karşı perdelidir. Bunun sebebi Allah’ın zâtının tecellîden muhal oluşudur. Bu durum güneşin çıplak gözle görülmesinin imkânsızlığına benzer. Bu sebepten sûfiler Allah’ın zâtı itibariyle mevcûdât üzerine tecellî etmesinin söz konusu olmadığını, O’nun sadece isimlerinden müteşekkil olan perdeler arkasından tecellî edeceğini, dolayısıyla nefis makamlarının en yücesinin ilâhî isim ve sıfatların tecellî ettiği “nefis-i kâmile” makamı olduğunu söylemişlerdir.⁵⁹

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre sâlik, seyr u sülûkün sonuna varıp vuslat-ı ilâhîyyeye nâil bile hâlâ Allah’ın zâtına karşı perdelidir. Bu düşünce “tecellî”nin Allah’ın bazı varlıklara veya kişilere girmesi anlamındaki “hulûl”⁶⁰ anlayışından tamamen farklı olduğunu göstermektedir. Zira zâtî tecellî, Allah’ın zâtının isim ve sıfat perdeleri arkasından mevcûdâta tecellî etmesi demektir.⁶¹ Her ne kadar bazı sûfiler zâtî tecellîden bahsetmiş

⁵⁶ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 70-71, 127.

⁵⁷ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/528.

⁵⁸ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 127-128, 141, 165, 187, 195-196, 199, 205.

⁵⁹ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 38.

⁶⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 284.

⁶¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 640.

olsalar da⁶² evliyânın çoğunluğu bunu caiz görmemişlerdir.⁶³ Aynı kanaati benimsemesi Hânî'nin temkin ehli bir sûfi olduğunu göstermektedir.

Hânî, bir hadisten⁶⁴ hareketle Allah ile kullar arasında, nûrânî ve zulmânî olmak üzere yetmiş perdenin bulunduğunu, "seyr u sülûk" denen mânevî yolculuğun bu perdelerin açılmasını sağlamak için yapıldığını söyler. Ona göre bu yetmiş perde nefsin yedi makamına tekabül etmektedir. Bu durumda nefis her makamda bir sonraki makama karşı on perdeyle perdeli olur. Bu perdelerden her biri, sonrakine göre daha kesif/yoğun, her makamın perdeleri de sonraki makamın perdelerine göre daha kesiftir. Bu sebeptendir ki sâlik, bir makamdan diğerine ulaştığında Allah'a vâsıl olduğunu iddia etmeye başlar.⁶⁵ Yine ona göre seyr u sülûk esnasına en önemli iş kötü ahlâkı iyi ahlâkla değiştirmek, nihâî hedef ise sözü edilen perdelerin kaldırılmasını sağlayarak Allah'a vâsıl olmaktır.⁶⁶

Hânî bahsi geçen zulmânî perdeleri duvara, nûrânî perdeleri ise arkasındaki eşyanın görünmesine tamamen mâni olmayan cama benzetir. Ona göre zulmânî perdelerin en büyüğü günahlardır. "Basiret" denen kalp gözü günah perdeleriyle örtüldüğünde onda, gayb âleminin nurlarından hiçbir şey görünmez ve böyle bir kalbin sahibi işlediği günahları umursamaz olur. Kalbin kirlenip (rayyin) mühürlenmesi (hatm) işte bu halden⁶⁷ ibarettir. Sâlik tövbe ettiğinde kalbindeki zulmânî perdeler aralanır ve basiret gözüyle ilâhî hakikatleri seyretmeye, Allah'ın azabından korkup sevabını ummaya ve taatlere devam edip kötülüklerden kaçınmaya başlar. Ancak sâlik, bu andan itibaren nûrânî perdelerle perdelenir. Bu perdelenme ise onun, amellerini kendi kudretiyle yaptığını düşünerek onlara güvenmesinden kaynaklanmaktadır. Taatlere ara vermeden devam etmesi durumunda zamanla kendine güven perdesi de ortadan kalkar. Böylece sâlik, amellerini görmeyi bırakıp kendisini amel işlemeye muvaffak kılması sebebiyle Allah'a minnettâr olmaya ve şükür konusundaki eksikliklerini itiraf etmeye başlar. Bu minval üzere taatlere devam ettiği takdirde Allah'tan gelen ilâhî lütuflar onu tamamen kuşatır ve kalbindeki nûrânî perdelerin hepsi kaldırılır. Nihayet sâlik sadâkat makamına erer ve Allah'ı müşâhede etmeye başlar.

⁶² Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't tasavvuf*, thk. John Arberry (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1994), 90.

⁶³ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 48.

⁶⁴ Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Ebü'l-Kâsım Süleyman vd. (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415), 6/278.

⁶⁵ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 38-39.

⁶⁶ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 180.

⁶⁷ Rivayete göre Resûlullah (s.a.v.) bir günah işlenmesi durumunda kalpte siyah bir noktanın oluşacağını, tövbe edilip günahattan vaz geçildiği takdirde (bu noktanın kalkıp) kalbin parlayacağını, günahların artması durumunda bu siyah noktanın da artacağını bildirmiş, işlenen günahların kalpleri kararttığını bildiren âyette (el-Mutaffifîn, 83/14) buna işaret edildiğini haber vermiştir. Bk. (Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995), 8/72 (No. 7940). Hânî, bu ifadeleriyle bahsi geçen hadise işaret etmektedir. Kalbin bu şekilde kararıp mühürlenmesi meselesi, sûfiler başta olmak üzere bütün İslam ulemasının üzerinde ittifak ettikleri bir görüştür. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 437/1845) söz konusu hadisi, müfessirlerden nakillerde bulunarak şerh etmiştir. Bk. (Muhammed b. Ali Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk. Âsım İbrâhim el-Keyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/312-313). Ayrıca bk. (Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs*, 50-52; Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Uyûbü'n-nefs*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, ts.), 23; Gazâlî, *İhyâ*, 1/312, 3/12, 4/14). Gazâlî'nin bu konudaki görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, 112-118.

Ancak bu müşâhede baştaki gözle değil, basîret gözüyledir. Zira O (c.c.), bu şekilde görülmekten münezzehtir.⁶⁸

3.1.1. Nefs-i Emmâre

“Nefs-i emmâre” nefsin aşırı derecede kötülüğü emreden bir varlık olduğunu ifade eden âyetten⁶⁹ iktibas edilmiş bir kavram olup en aşağı nefis makamını temsil eder. Bu makamdaki nefis insanı tehlikelere sürükleyen, düşmanlara yardım eden, hevâya tâbi olan; bu nedenle sürekli töhmet altında tutulması, daima muhalefet edilmesi ve hoşlanmadığı şeylere sevk edilmesi gereken,⁷⁰ insanı fuzuli olan şehvî arzulara meylettiren,⁷¹ kalbi süflî şeylere sevk eden; şerrin, kötü ahlak ve davranışların kaynağı olan,⁷² Allah’tan tamamen yüz çeviren ve O’nun nurundan hiç nasip verilmeyen, hissî olan varlıkların sevgisine ve bedenlerin şehvî arzularına mağlûp olan, vehimler karanlıklarında yolunu şaşırarak, rûhî lezzetleri ve aklî âlemleri inkar eden⁷³ bir varlıktır.

Hânî nefis-i emmâreyi, “kalp” olarak adlandırılan nefis-i nâtıkanın tabiî duygulara meyletmesi, şehvî arzulara boyun eğmesi ve bütün güzel sıfatlarını kötü sıfatlarla değiştirmesi sebebiyle kirlenerek sûreti dışında hiçbir konuda hayvanlardan ayırt edilmez hale gelmiş şekli olarak değerlendirir. Ona göre nefis-i emmârenin başlıca sıfatları cehâlet, cimrilik, hırs, kibir, öfke, oburluk, şehvet, haset, gaflet, kötü ahlâk, kendisini ilgilendirmeyen konuşma ve benzeri şeylere dalmak, insanlarla alay etmek, onlara buğz etmek, el ve dil ile eziyet etmektir. Aşırı derecede kötülüğü emrettiği⁷⁴ ve kişinin en azgın düşmanı olduğu⁷⁵ bildirilen nefis, nefis-i emmâredir. Resûlullah’ın Tebük savaş sonrası küçük cihattan büyük cihada döndüklerini ifade edip büyük cihadın nefisle yapılan mücâhede olduğunu bildirmesi⁷⁶ nefisle mücadelenin küffarla yapılan cihattan daha zor olduğuna dikkat çekmektedir. Hânî, nefis-i emmârenin bu derece necis ve sapkın olmasını, “tabiat” zulmetine düşerek hakkı bâtıldan, hayrı şerden ayırt edemeyecek hale gelmesine bağlar. Ona göre şeytanın insanın kalbine girmesi ancak nefis-i emmâre vasıtasıyla gerçekleşir. Bu itibarla sâlikin nefis-i emmâresine karşı son derece uyanık olması, asla ona güvenmemesi ve eziyet edilmesi durumunda kendisine destek olunmaması gerekir. Onun terbiyesi yeme, içme ve uyku gibi ihtiyaçlarını azaltarak şehvî ve hayvanî sıfatlarını zayıflatmakla mümkündür. Böyle yapıldığı takdirde artık nefis, “emmârelik” vasfından kurtulup şerefli, izzetli ve yüce bir nefis konumuna yükselir.⁷⁷

⁶⁸ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 120-121.

⁶⁹ Yûsuf, 12/53.

⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 1/283-284.

⁷¹ Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, 1/334.

⁷² Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Mu’cemü ıstılâhâtî’s-sûfiyye*, thk. Abdülâl Şâhîn (Kahire: Dâru’l-Menâr, 1992), 115; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 473.

⁷³ Lisânüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdullah b. Saîd es-Selmânî, *Ravzatü’t-ta’rîf bi’l-hubbi’s-şerîf*, thk. Muhammed el-Kettânî (Beirut: Dâru’s-Sekâfe, 1970), 165.

⁷⁴ Yûsuf, 12/53.

⁷⁵ Tirmizî, *Edebü’n-nefs*, 100; Beyhakî, *Kitâbü’z-zühd*, 156.

⁷⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/210; Beyhakî, *Kitâbü’z-zühd*, 165.

⁷⁷ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 128.

Hânî, "hayvanî nefis" seviyesinde bulunması⁷⁸ sebebiyle kulun Rabbine en uzak olduğu makamın "nefs-i emmâre" olduğunu söyler. Ona göre sâlik bu makamda Allah'a zulmânî perdelerle, diğer makamlarda ise nûrânî perdelerle perdelidir. Bu perdelerin kaldırılması için sâlik, şeyhinin talim ettiği "Lâ ilâhe illellâh" ismini usulüne uygun olarak gece-gündüz açıktan veya gizli olarak, oturarak veya ayaktaiken bolca zikretmelidir. Bu zikir sayesinde Allah onun kalbinde "melekûtî bir kandil" yakacak; sâlik de bu kandille güçlenen basîreti sayesinde kalbindeki çirkin sıfatları görmeye başlayacaktır. Bununla beraber Hânî sâlikin bu makamdayken kötü sıfatları iyi sıfatlardan sadece diliyle ayırt edebileceğini, bu nedenle onun bütün gayretini ortaya koyarak kalbini zâhirî ve bâtinî günahlardan arındırması gerektiğini söyler. Ona göre bu konuda muvaffak olmanın yolu bolca ve aralıksız olarak zikir yapmaktan geçer. Sâlik ne denli zikre önem verirse kötü fiillere karşı nefreti ve onlardan kurtulma konusundaki gayreti o denli artacak; mücâhede ve daimî zikir kalbe gelen ilâhî cezbeleri güçlendirecek; bu cezbeler sâliki kemal derecelerinin zirvesine çıkaracak ve nihayet sâlik ilâhî emâneti ve tecellîleri yüklenmeye müsait hale gelecektir.⁷⁹ Bununla beraber "Lâ ilâhe illellâh" zikrinin sadece dil ile yapılması yeterli değildir. Zira bu zikrin hedefi sâliki tevhîd-i ef'âl⁸⁰ derecesine çıkarmaktır. Mânası idrak edilerek yapılması durumunda bu zikir, geçmiş günahlardan kaynaklanan zulmânî perdelerin kalpten kalkmasına sebep olur; böylece mürid basiret gözüyle kâinatta Allah'tan başka hareket ettiren, sükûnete erdiren, ihşanda bulunan, mâni olan, zarar veya fayda veren hiçbir varlığın bulunmadığını müşâhede etmeye başlar. Bu müşâhedenin birtakım alametleri vardır. Yaratılmış hiçbir varlığı kerîh görmemek, -mümin ya da kâfir- hiç kimseye, hiçbir hayvana hatta düşmana bile eziyet etmemek bunlardan bazılarıdır. Mürid, kalbinde nefis-i emmâreye ait sıfatların olduğunu hissettiği müddetçe bu zikre devam etmelidir ki saâdetlerin ilk basamağı olan tevhîd-i ef'âl mertebesine ulaşmış olsun.⁸¹

Hânî'ye göre müridin nefisini terbiye ve kalbini tasfiye etme konusunda başarılı olması kendine lazım olan tahâret, abdest, namaz gibi fikhî meseleler ile Allah'ın varlığı, sıfatları gibi itikadî konular hakkında bilgi sahibi olmasına bağlıdır. Bununla beraber sâlikin zaruri bilgileri öğrendikten sonra başka ilimlerle meşgul olması doğru olmaz. Zira ona öncelikle lazım olan nefisini kötü karakterinden kurtarmak; kalbini kibir, tamahkârlık, haset, ucub, buğz, öfke ve şehvet gibi eşyanın hakikatlerini ve ilimlerin inceliklerini anlamaya engel olacak kirlerden arındırmaktır. Bunun yoluysa şeytanın kalbe sirayet yollarını daraltmak, kuvvetlice zikir yapıp yemeği ve uykuyu azaltmaktır. Zira nefis-i emmâre mertebesi "siccîn" ve "esfel-i sâfilîn" olarak nitelendirilen tehlikeli bir makamdır. Bu makamın geçilmesi diğerlerine göre daha önemlidir. Bu tehlike sebebiyle şeyhler organları gafletten uyandırmak için zikrin açıktan yapılmasını tavsiye etmişlerdir. Hânî'ye göre bu makamı başarıyla geçmek isteyen mürid sadece zikirle yetinmemeli; şeriatın hükümlerine uymalı, nefisini her an muhasebe altında tutmalı, onu ölüm ve ölümden sonra karşılaşılabilecek hallerle korkutmalıdır. Zira emmâre mertebesi, müridin korkuyla ümit arasında bocaladığı bir makamdır. Bu nedenle bu makamında daha çok korkuya neden olan sebepler

⁷⁸ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 72,128.

⁷⁹ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 39-40.

⁸⁰ Tevhîd-i ef'âl, kâinattaki varlıkların fiillerinin Allah'ın irade ve kudretine isnad edilmesidir. Bk. (Davud Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi*, çev. Mehmet Bayraktar (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 233-234). Bu tevhîde ulaşan sâlik "Lâ ilâhe illellâh" derken "Allah'tan başka fâil/yaratıcı yoktur" anlamında "Lâ fâile illellâh" der. Bk. (Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kocabalı Yayınları, 2005), 359).

⁸¹ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 132-133.

hatırlanmalıdır. Bununla beraber korku ümitsizlik noktasına varmamalı; ümitsizliğin ortaya çıkması durumunda ise Allah’ın rahmetine, affına ve keremine vesile olacak sebepler hatırlanmalıdır.⁸²

Hânî, duanın ibadetin özü olduğu,⁸³ Allah’a duadan değerli bir şeyin olmadığı⁸⁴ ve dua etmeyen kimse için ilâhî gazabın söz konusu olacağı⁸⁵ yönündeki hadislerden hareketle emmâre makamını başarıyla geçmenin diğer bir şartının acziyet içinde, yalvararak ve kabul edileceğine inanarak nefs-i emmârenin tehlikelerinden kurtarması için Allah’a çokça dua edip O’na yönelmek olduğunu söyler. Ona göre sayısız ihsana mazhar kılınan insanın bu ihsanların sahibinden yüz çevirip şeytan, dünya ve dünyevî arzularından ibaret olan Allah düşmanlarına yönelmesi kabul edilemez bir hatadır. Bu hatayı yapanın Allah düşmanları gibi ilâhî gazaba uğrayıp huzûr-i ilâhîden uzaklaştırılması kaçınılmazdır. Ancak usulüne göre nefs-i emmâresiyle mücadele eden insan, tıpkı “meleklerin kıblesi” olan atası Hz. Âdem gibi en büyük hilâfete vâris olmayı hak edecektir. Öyleyse sâlik helâk olmasına ve Allah katındaki değerinin düşmesine sebep olan “gaflet” uykusundan uyanmalı, hesap için huzuruna sevk edilmeden önce Mevlâsına yönelmeli, kendisini Rabbinden alıkoyan her şeyi terketmeli, elindeki nimetlere kanaat ederek kimseye el açmamalı, fâni lezzetleri (dünya) ehline bırakmalı, sadece kendisini ilgilendiren işlerle meşgul olmalı, tövbeyi ve Allah’a yönelişi asla ertelememelidir. Nitekim Resûlullah dünyâyı, (dünya) ehline bırakmayı tavsiye edip dünyadan yeter miktardan fazla alan kişinin farkına varmadan onun tehlikesini almış olduğunu bildirerek⁸⁶ haddinden fazla dünyaya dalan kimsenin bilinçsizce kendini helâk etmeye çalıştığına işaret etmiştir.⁸⁷

3.1.2. Nefs-i Levvâme

Nefs-i Levvâme işlediği hata ve günahlarından pişmanlık duyarak kendisini ayıplayan, şeriatın emirlerini yerine getirmediği için kendisini hesaba çeken, kötülöklere dalması sebebiyle sahibini kınayıp onu tövbeye davet eden nefistir.⁸⁸ Rabbine karşı kusurlarından dolayı sahibini çokça kınaması sebebiyle “levvâme” ismiyle anılan bu nefis,⁸⁹ gafletten uyanacak derecede kalbin nuruyla nurlanan, kötü halini ıslah etmeye çalışan, zulmânî mizacı sebebiyle kendisinden kötülük sadır olunca ilâhî bir uyarıyla bunu telafi etmeye çalışan bu nedenle kendini kınayan, bir taraftan da Rabbine dönerek tövbe ve istiğfarda bulunan böylece Allah tarafından nurlandırılıp hakkında yemin edilen⁹⁰ nefistir.⁹¹ Hakk’a tâbi olmakla birlikte hâlâ shehevî arzulara meyli bulunan⁹² ancak yaptığı kötülüklerin

⁸² Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 133-134.

⁸³ Tirmizî, “Da’avât”, 2 (No. 3371).

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/360.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/448; Ebû Bekr Abdullah İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-musannefi’l-ahâdis ve’l-âsâr* (Lübnan: Mektebetü’r-Reşid, 1409), 6/22.

⁸⁶ Ebû’l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid ve menbe’u’l-fevâid*, thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1994), 10/254.

⁸⁷ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 134-137.

⁸⁸ Hasan Şerkâvî, *Mu’cemü elfâzi’s-sûfiyye* (Kahire: Müessesetü Muhtâr, 1987), 273; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 265.

⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, 3/4, 4/44.

⁹⁰ el-Kıyâme, 75/2.

⁹¹ Kâşânî, *Istılâhâtî’s-sûfiyye*, 115-116.

⁹² Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 271.

kısmen farkına varıp özeleştiri yapmaya⁹³ ve kötülüklerden iyiliklere meyletmeye başlayan⁹⁴ bu nefiste, hissî lezzetlere karşı orta düzeyde bir yöneliş olsa da aklı manaları idrak edecek derecede uyanıklık ve zeka bulunur. Bu nedenle nefis-i levvâmenin riyâzet yoluyla eğitilmesi ve kurtuluşa ermesi ümit edilir.⁹⁵

Sûfîler bu makamdaki nefsin bir tek hal üzerine sabit kalmadığını, halden hale ve renkten renge girdiğini; bazen zikir yapıp bazen gaflete düştüğünü bazen Hakk'a yöneldiğini bazen de O'ndan yüz çevirdiğini söylemişlerdir.⁹⁶ Bazıları bu nefsi "müminin nefsi" olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) müminin iyi şeyleri yapmadığı, kötü şeyleri yaptığı veya daha güzel şeyleri yapamadığı gerekçesiyle sürekli olarak kendisini kınaması gerektiğini söylemiştir.⁹⁷ Hasan-ı Basrî'nin bu görüşüne katılan Mekkî bu tür nefsin orta yolu takip eden (muktesit) müminlerin sıfatı olduğunu dile getirmiştir.⁹⁸

Hânî, nefis-i levvâmenin kendini kınama, kibir, insanlara karşı gelme, gizli riyâ, şehvet ve riyâset/yöneticilik sıfatlarına sahip olduğunu, bir üst makam olmasına rağmen hâlâ onda nefis-i emmâre sıfatlarından kalıntıların bulunduğunu söyler. Ona göre bu makamdaki sâlik hakkı hak, bâtili bâtil olarak görmesine ve sahip olduğu kötü sıfatların kötülüğünü bilmesine rağmen onlardan bir türlü kurtulamaz. Bununla beraber onda, nefsiyle mücâhede yapmaya ve şeriata uygun hareket etmeye karşı bir rağbet vardır. Bu nedenle o namaz, oruç, sadaka ve benzeri sâlih amellerle meşgul olur ancak sâlih amellerinden dolayı kendini beğenme ve gizli şirkte bulunma (riyâ)⁹⁹ gibi hastalıklara mâruz kalır. Bu hastalıkların tesiriyle sâlik, her ne kadar sâlih amellerini gizli yapıp onları sadece Allah için eda etmeye çalışsa da işlediği amellerin insanlar tarafından görülüp övülmesinden hoşnut olur ve bunu büyük bir meziyet sayar. Sâlikin levvâme makamındayken bu halden tamamen kurtulması imkansızdır. Bu halin kalpten tamamen sökülüp atılması durumunda sâlik "muhtlis" olur. Bununla beraber onun ihlâsı, nefislerinden fâni olup Rableriyle bâki olmaya talip olan, son nefeslerine kadar iyiliği emreden ve "Ölmeden önce ölünüz."¹⁰⁰ emri doğrultusunda nefislerini (Allah'ta) fâni kılmaya çalışan "mukarrebûn" zümresindeki sâliklere göre tehlike içindedirler. Hatta levvâme makamının sonuna gelen "ebrâr" zümresi bile "mukarrebûn" zümresine göre tehlike içindedir. Bu tehlikeye dikkat çekmek üzere "ebrâr" zümresinin iyiliklerinin mukarrebûn zümresindekilerin kötülükleri mesabesinde olduğu söylenmiştir.¹⁰¹ Hânî'ye göre bu tehlikeden kurtulmanın yolu, amellerde ihlâslı bulunduğu düşüncesinden fâni olup herhangi

⁹³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 474.

⁹⁴ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1998), 136.

⁹⁵ Selmânî, *Ravzatü't-ta'rif*, 166.

⁹⁶ Ahmed Ferîd, *Tezkiyetü'n-nüfûs* (İskenderiyye: Dâru'l-Akâde li't-Türâs, 1993), 69.

⁹⁷ Ebû Abdullah eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn (Beyrut, 1999), 228; Gazâlî, *İhyâ*, 4/405.

⁹⁸ Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1/324.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/355.

¹⁰⁰ Muhammedü'l-Emîn b. Abdillâh el-Herevî, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, thk. Komisyon (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2018), 25/121.

¹⁰¹ "Ebrâr" konumundaki velîlerin iyilikleri "mukarrebûn" derecesindeki velîlerin kötülükleri sayılmıştır. Ancak buradaki kötülük mutlak manada bir kötülük değildir. Gazâlî'ye göre zühd, ebrâr için bir kemâl/olgunluk derecesidir ancak mukarrebûn zümresindekiler için bir noksanlıktır. Zira dünyayı kerih görerek ona karşı zühd sergileyen kişi aslında dünyayla meşgul olmaktadır. Hâlbuki masivâ ile meşguliyet Allah'a karşı bir perdedir. Bk. (Gazâlî, *İhyâ*, 4/191). Bu durumda "ebrâr" zümresindekiler için iyilik sayılan "zühd", kalplerini mâsivâdan tamamen arındıran "mukarrebûn" sınıfındakiler hakkında kötülük sayılmaktadır.

bir ameli yaptıran veya onu yapmaktan engelleyen asıl zâtın Allah olduğunu müşâhede etmekten geçer.¹⁰²

Görüldüğü üzere Hânî, nefs-i levvâme makamının sonuna gelen “ebrâr” makamındaki kulların “mukarrebûn” zümresindekilerden geride olduğunu savunmaktadır. Ona göre mukarrebûn zümresi delil ve keşif yoluyla Allah’ın ibadetleri vazedip onları dilediği kullarının huzûr-i ilâhîye girmeleri için kapılar kıldığına yakînen iman etmiş kimselerdir. Onlar bu kapılardan huzûr-i ilâhîye girdiklerinde ibadetlerini değil, sadece Cenab-ı Hakk’ı müşâhede ederler. Bu nedenle onlar ibadetlerine güvenip onlar sebebiyle ucba kapılmazlar; aksine kendilerini ibadet kapılarından huzûr-i ilâhîye girmeye ehil kıldığı için daima Allah’a minnettar olurlar. Hânî’ye göre bu şuurdaki sâlik, nefsi için ihlâslı olmayı gerektirecek bir amel görmediği için ihlâsa ihtiyaç duymaz. Ancak “ebrâr” zümresindekiler henüz müşâhede makamına ulaşmadıkları için bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu müşâhede edemeyip amellerini kendilerine ederler ve bu nedenle ihlâslı olmayı isterler. Hânî’ye göre bu durum kendilerinden ucub, kibir, kin, haset ve benzeri nefsânî sıfatların tamamen kaybolmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁰³

3.1.3. Nefs-i Mülheme

Nefs-i mülheme birtakım ilham ve keşiflere mazhar olarak hayrı şerden, iyiyi kötüden ayırt etmeye başlayan ve şehvî arzulara karşı kendini dizginleme kabiliyeti olan nefistir.¹⁰⁴ Bu tabir Allah’ın nefse hem kötülük (fücûr) hem de kötülükten sakınma (takvâ) duygusunun ilham ettiğini bildiren¹⁰⁵ âyetten çıkarılmıştır. Bu makamda nefse gelen ilham sadece müspet manada kullanılan “ilham”¹⁰⁶ değildir. Dolayısıyla nefs-i mülheme makamındaki sâlik hem hayır hem de şer türünden birtakım düşüncelere mâruz kalabilir. Bu nedenle aşılması en zor olan makamın mülheme makamı olduğu söylenmiştir. Bu zorluk bazı sâliklerin kalbe gelen düşünceleri ayırt edemeyip hataya düşmesi veya alınan ilhamları mânevî olgunluk alameti sayarak seyr u sülûkü tamamlayamama tehlikesiyle karşı karşıya gelmelerinden kaynaklanmaktadır.

Hânî’ye göre nefs-i mülhemenin sıfatları cömertlik, kanaat, ilim, tevazu, sabır, eza ve cefaya katlanmak, insanları affetmek, onları doğruya sevk etmek, özürlerini kabul etmek, Allah’ın yeryüzünde hareket eden her canlının perçeminden tutacağını ve kendisinde hiçbir mahlûka karşı bir itirazın kalmadığını müşâhede etmektir. Ayrıca (zikir esnasında) şevke gelip nâra atmak, ağlamak, sarsılmak, halktan yüz çevirip Hak ile meşgul olmak, renkten renge girmek, peş peşe kabz ve bast halleri yaşamak, korku ve ümitten uzaklaşmak, güzel seslerden ve zikir yapmaktan hoşlanmak, güleç yüzlü olmak, hikmet, mârifet ve müşahedeye dair sözler söylemek de bu nefsin sıfatları arasındadır.¹⁰⁷

¹⁰² Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 141-142.

¹⁰³ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 142-143.

¹⁰⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 265; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 475.

¹⁰⁵ eş-Şems, 91/8.

¹⁰⁶ Tasavvufta kalbe gelen düşünceye mutlak manada “hâtır” denir. Bu hâtır geldiği kaynağa göre farklı isimler alır. Bunlardan melek vasıtasıyla Allah tarafından gelene “ilham” denir. Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 1/197.

¹⁰⁷ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 165.

Hânî, bu makamdaki nefsin "mülheme" olarak isimlendirilmesinin kendisine kötülük duygusu (fücûr) ve kötülükten sakınma kabiliyeti (takvâ) ilham edilmesinden¹⁰⁸ kaynaklandığını söyler. Ona göre bu makam hayır ve şerrin, fayda ve zararın, hak ile bâtılın, zındıklık ile hakikatin birbirine karıştığı son derece zor ve tehlikeli bir makamdır. Bu makamdaki sâlike vasıtasız olarak hem melekten ilham hem de şeytandan vesvese gelir. İbadet yapmayı ve şeriata tebaiyeti ahlâk haline getiren, kabiliyetli, gayretli, ferâsetli ve keşif sahibi sâlikler dışındaki kimseler ilham ile vesveseyi ayıramaz. Zira bu mertebedeki sâlikler henüz kötü sıfatlarından tam olarak kurtulamadıkları için celâl ile cemâl sıfatlarını ayırt edecek düzeyde değillerdir. Bu tehlike sebebiyle Hânî, mülheme makamındaki sâlikin mutlaka bir mürşide tâbi olması gerektiğini, aksi takdirde gaflete düşüp nefs-i emmâre makamına geri dönebileceğini; hatta bazen bu itikadını bozabileceğini, ibadetleri bırakıp günahları işlediği halde kendisini müşâhede makamına ermiş bir muvahhid, başkalarınınsa bu makama karşı perdelenmiş sıradan birer âbid olduklarını iddia edebileceğini söyler. Ona göre itikadı bu derece bozulan kişiler küfre düşüp insanları sapıklığa sürükleyen birer şeytan haline dönüşürler. Buna rağmen onlar mâruz kaldıkları şeytanî hayalleri rahmânî tecelliler zannederler. Sâlikin "kemal" makamına yaklaşılmasına rağmen bu denli musibete mâruz kalması, emmâre makamındaki konumuna yakın olmasından ve mücâhede sayesinde kendisinden kaldırılan perdelerin ondaki "korku" halini gidermesinden kaynaklanmaktadır. Zira bu perdeler varken sâlike korku hâkimdi ve bu korku, onu günahlardan sakındırıp ibadete sevk etmekteydi. Perdeler kalkınca korku da ortadan kalkmış,¹⁰⁹ böylece sâlik korkusuzca günah işlemeye başlamıştır.

Bu düşünceden hareketle Hânî, "mülheme" makamındaki sâlikin mutlaka şeyhine itaat etmesi, şeriata tâbi olup edebe sınırsız sarılması ve daima zikirle meşgul olup nefsinin tarikat sınırları içinde tutması gerektiğini söyler. Ona göre bu makamdaki nefis, başıboşluğa ve vurdumduymazlığa meyyâl olduğu için onu tarikat sınırında tutmak zor olabilir. Bu nedenle mutmainne mertebesine yükselerek kemale ermeyi isteyen sâlikin daima nefsinin muhâlefet etmesi, gaflete düşmemesi ve nefsinin münasebetsiz davranışlarını terketmesi gerekir. Aksi takdirde aldığı ilhamlar sebebiyle aldanıp emmâre makamına geri dönmesi ve yüce maksatlardan kesilmesi kaçınılmazdır. Ayrıca sâlik önündeki nûrânî perdelerin kaldırılması için Allah'tan yardım dilemeli, O'na vuslattan başka gaye taşımamalı, karşılaştığı ilhamlara iltifat etmeyip kendisini ilham derecesine ulaştıran şeylere devam etmelidir. Hânî'ye göre sâlik ilham almaya müsait hale getiren şeyler uykusuzluk, açlık, uzlet, az konuşmak ve kâmil bir şeyhin terbiyesine girmektir. Sâlikin beşerî/nefsânî sıfatlardan arınıp âlem-i kudse yönelmesi şeyhine karşı itimadının derecesi ölçüsündedir. Bununla beraber bu makamdaki sâlik bazen kendini şeyhinden üstün görebilir ve bu nedenle şeyhin mânevî yardımından mahrum kalır. Böyle bir mahrumiyet yaşamamak için sâlik, bu tür düşünceleri aklından silmeli, şeyhin emri altına girmeli, kurtuluşunun onun vasıtasıyla olduğuna kesin olarak inanmalı, ondan gelecek eziyetlere katlanmalı, şeyhin huzurunda yıkayıcı karşısındaki ölü gibi olmalı, hiçbir halini reddetmemeli, şeyhi reddetme gibi bir düşünceye kapılması durumunda halini ona arz edip kendisinden özür dilemeli ve şeyhte kabul edilmeyecek bir halin görünmesi durumunda onu başkalarıyla kıyaslamayıp halini Allah'a havale etmelidir. Zira kâmil olan zatların halini ancak Allah bilir. Kâmil bir şeyhin sohbetine katılma imkânı bulamayan kimse ise şeriata tâbi olmak, Resûlullah'tan

¹⁰⁸ eş-Şems, 91/8.

¹⁰⁹ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 161, 165-166, 168.

nakledilen zikirle devam etmek, bolca salatüselam getirip istiğfar okumak ve sıkça salih kimselerin sohbetine katılmak suretiyle nefsin terbiye etmeye çalışmalıdır.¹¹⁰

Nefs-i mülhemenin hali “aşk”tır. Hânî, aşkın aslında mâşuka karşı bir perde olduğunu ancak aldığı lezzet sebebiyle bu makamdaki sâlikin aşk halini terkedip bir üst makama yükselmeyi istemediğini söyler. Ona göre aşk hali, her ne kadar bir üst makama göre kınanmış olsa da mülheme makamındaki âşıklara göre makbuldür. Gerçek âşık mücâhede ve riyazatına devam eden sâliktir. Böyle âşıklar, kimseden utanmadan ve gözden düşmeyi umursamadan aşk içerikli şiirler söyleyebilirler ancak aşk halinden çıktıklarında, kalpleri göğüslerinde çıkacak derecede daralma (kabz) yaşarlar ve bu hal mutmainne makamına geçinceye kadar devam eder. Hânî’ye göre mücâhede ve riyazata devam edip menfi taleplerine karşı nefsin muhalif davrandığı takdirde aşk hali sâlike zarar vermez, aksi durumda ise sâlikin emmâre makamına geri dönmesine sebep olur. Bu nedenle mülheme makamında birçok sâlik ayak kayması yaşar.¹¹¹

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere seyr u sülûkte aşılması en zor aşama mülheme makamıdır. Sûfîlerin mürşidsiz seyr u sülûkü imkânsız görmelerindeki en önemli sebep kanaatimizce mülheme makamındaki tehlikelerdir. Zira bu makamdaki sâlikin ilham zannettiği nefsanî ve şeytanî vesveseler sebebiyle itikadını bozma ihtimali söz konusudur. Bu tehlikeye işaret etmek Gazâlî, şeytanî yolların çokluğu sebebiyle müridin mutlaka kendisini doğru yola iletecek bir şeyhe tâbi olup nehir kenarındaki âma gibi şeyhinin elini bırakmaması, terbiyesini ona havale etmesi ve hiçbir konuda ona muhalefet etmemesi gerektiğini söylemiş,¹¹² Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182) ise tasavvuf yolunda başına buyruk seyr u sülûk yapmaya kalkışan müridin daha ilk adımda dalâlete düşeceğini savunmuştur.¹¹³

3.1.4. Nefs-i Mutmainne

Sözlükte “sükûnete ermiş nefis” anlamına gelen “nefs-i mutmainne” Kur’an’da zikri geçen bir nefistir.¹¹⁴ Aldığı terbiye neticesinde kötü sıfatların tamamından arınıp güzel ahlâkla vasıflanacak derecede kalbin nuruyla nurlanan, âlem-i kudse terakki etme, taatlara sarılma ve yüce derecelere ilerleme konusunda kalbe tâbi olup bütün varlığıyla ona yönelen,¹¹⁵ şehvanî nefsin hükmünden çıkarak kulluk makamına ulaşan,¹¹⁶ Allah’ın yardımını sayesinde sükûnet ve yakîne ererek ıstıraplardan kurtulan,¹¹⁷ huzura, rahata ve doyuma eren bu nefis¹¹⁸ nefsanî tarikatlarda üçüncü, ruhanî tarikatlarda ise son makamı teşkil eder. Nefsi üç mertebede değerlendiren Gazâlî’ye göre¹¹⁹ nefs-i mutmainne helâk edici kötü sıfatlardan arınıp kurtarıcı sıfatlarla vasıflanan, Allah’a yönelen ve zikir-i ilâhî ile mutmain¹²⁰

¹¹⁰ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 166-167.

¹¹¹ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 177-179.

¹¹² Gazâlî, *İhyâ*, 3/75-76.

¹¹³ Ahmed er-Rifâî, *el-Burhânü’l-müeyyed* (İstanbul: Mehran Matbaası, 1301), 21.

¹¹⁴ el-Fecr, 89/27.

¹¹⁵ Kâşânî, *İstîlâhâtî’s-sûfiyye*, 116.

¹¹⁶ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 271.

¹¹⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 265.

¹¹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 474-475.

¹¹⁹ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 27; Özçelik, *İmam Gazâlî’ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, 39.

¹²⁰ er-Ra’d, 13/28.

olan kalptir.¹²¹ Ruhanî tarikatlar arasında yer alan Nakşibendiyye-i Müceddidiyye'nin piri İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624) de nefs-i mutmainneyi nefsin son makamı olarak kabul eder. Nitekim o, nefs-i mutmainnenin "rızâ" makamı ve velâyet-i kübrânın son aşaması olduğunu, bu makama çıkan sâlikin sadrının açılıp İslâm'ın hakikatına ereceğini söylemektedir. Ona göre bu makamdaki nefiste şeriata muhalefet ve isyan türünden hiçbir fiil, Allah'a taat ve kulluktan başka hiçbir arzu kalmaz.¹²² Bu makamı tamamlayan sâlik irşad makamına geçer.¹²³

Hânî'ye göre nefs-i mutmainne Allah'ın yardımı sayesinde bütün nefsânî tehlikelerden ve hayvanî karakterli beşeriyet sıfatlarından kurtulan, "kemal" derecelerinin ilkinde yükselerek kurbîyet ve vuslat esintilerini almaya başlayan¹²⁴ ve nihayet rahmânî bir itmi'nân/sükûnet ile sükûnete eren¹²⁵ nefistir. Bu makama yükselen sâlik, mülheme mertebesindeki "telvîn" halinden kurtulup "temkîn" haline¹²⁶ yükselmiştir. Bu makam aynı zamanda ayne'l-yakîn ve iman-ı kâmil makamıdır.¹²⁷ Dolayısıyla mutmainne makamını tamamlamayan sâlike "kâmil" denmesi doğru olmaz. Hânî bu makamdaki "kemal" vasfını Allah tarafından sâlikin kalbinde yakılan bir kandile benzetir ve sâlikin bu kandil sayesinde bütün kemalâtı gördüğünü söyler. Ona göre mutmainne makamına çıkan sâlikin mânevî yükselişini sürdürerek vuslata ermesi, gayretinin ilâhî yardımla desteklenmesine bağlıdır. Bu nedenle sâliklerin çoğu, mutmainne makamından itibaren mürşide fazla ihtiyaç duymamaya başlar. Bununla beraber mutmainne makamında elde edilen kemal, kemalât derecelerinin en düşüğüdür.¹²⁸

Hânî'ye göre nefs-i mutmainnenin başlıca sıfatları cömertlik, tevekkül, hilim, ibadet, şükür, kazaya rızâ ve belaya sabırdır. Bu makama girildiğinin birtakım alametleri vardır. Dinin emirlerini harfiyen yerine getirmek, sadece Resûlullah'ın ahlâkıyla ahlaklanmaktan zevk alıp yalnızca onun sözlerine tâbi olmakla sükûnete ermek bunlardan bazılarıdır. Hânî, bu makamdaki sâlikin Allah tarafından kalbine yerleştirilen hakikatlere ve şeriata sınırlarına tercümanlık yaptığını, bu nedenle ne kadar konuşsa da kimseyi bıktırmayacağını; hiçbir kitap okumadığı ve kimseden dinlemediği halde söylediği her şeyin mutlaka âyet ve hadislerle uygun düşeceğini söyler. Ona göre bu makama erişen sâlik, bütün ıstıraplardan kurtularak sükûnete ermiştir. Bununla beraber o, Allah'a karşı hayâ ve edebinden asla taviz vermez, aksine O'nun heybeti karşısında daima korku içinde bulunur. Hânî'ye göre bu vasıflara sahip olan sâlike, (huzûr-i ilâhîye) kabul kaftanı giydirilir ve kâinatın hakikatini anlama şuuru verilir. Böylece o, yeryüzündeki her şeyin fânî olduğunu bildiren âyetin¹²⁹ sırrına vakıf olur. Bu dereceye eren sâlik, kendisine verilen mânevî nimetlerden

¹²¹ Gazâlî, *İhyâ*, 3/46.

¹²² Ahmed Fâruk es-Sirhindî İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbât* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2017), 1/361, 375 (Mektup No. 260).

¹²³ İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbât*, 1/46 (Mektup No. 22).

¹²⁴ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 166-167.

¹²⁵ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 191.

¹²⁶ "Telvîn" sâlikin bir halde sabit kalmayıp halden hale geçmesi, "temkîn" ise tam olarak istikamet üzerinde bulunup bir halde sabitleşmesi demektir. Bk. (Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 649).

¹²⁷ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 187.

¹²⁸ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 161. Bazı sûfiler mürşidin mübtedî ve mutavassıt konumundaki sâlikler için gerekli olduğunu, müntehî konumundaki sâlikler içinse mürşidin vasıta olmaktan çıkacağını söylemişlerdir. Bk. Ali Çoban, *Mevlevî Sülûkî - Cezire-i Mesnevi ve Şerhlerine Göre* - (Konya: Palet Yayınları, 2021), 218-219.

¹²⁹ er-Rahmân, 55/26.

yararlanmaları için halkın arasına karışıp kalbindeki hikmetleri onlara aktarmalı; ancak kendisine Rabbiyle başbaşa kalacağı zaman ayırmalıdır. Zira o, henüz “kemal” derecelerinin ilk basamağında olduğu için sürekli halkın arasında bulunmak onu üst makamlara çıkmaktan mahrum bırakabilir.¹³⁰

Hânî, mutmainne makamındaki sâlikin mülheme mertebesinde olduğu gibi bazı tehlikelerle karşı karşıya olduğu düşüncesindedir. Ona göre bu tehlike kerametlere aldanıp üst mertebelere çıkmaktan geri kalmaktır. Bu durumda sâlike düşen esmâ-i seb’anın dördüncüsü olan “Hak” isminin zikriyle meşgul olmak, kerametleri önemsememek, kendisinde kulluğuna engel olacak kerametlerin görünmemesi için Rabbine yalvarmaktır. Aksi takdirde kerametler onun Allah’a yaklaşmasına mâni olabilir. Zira kurbiyet makamına yalnızca kerametlere aldanmayan hâlis kullar girebilir. Bu tehlike sebebiyle Allah’ın muhafazasında bulunan¹³¹ evliyânın büyükleri bile üzerlerinde kerametlerin görünmesini iyi görmemişler; bunun kendileri için bir istidrâc olabileceğinden korkmuşlardır. Bununla beraber nefse keramet verilmesi aslında kötü bir şey değildir. Zira keramet Allah’ın kuluna verdiği ilâhî bir ikram ve sırdır. Kötü olan kerameti isteyip ona meyletmektir ki bu tür istekler, sadece ubûdiyyet yoluyla girilebilecek Hakk’a kurbiyet makamına erişmeye bir engeldir. Bu makamda meyledilmesi gereken şeyler zikirler ve dualar; sevilmesi gereken şey ise Resûlullah’tır. Ayrıca sâlik hangi makamda olursa olsun nefsinin karşı kendini emniyette hissetmemelidir. Zira nefis, dost bile olsa mizacına konulan düşmanlık sebebiyle asla hileden vazgeçmez. Dolayısıyla insan hayatı boyunca türlü mihnet, bela ve tehlikelere mâruz kalır. Bu nedenle sâlik, helâk olmasına sebep olacak tehlikelerden daima sakınmalıdır.¹³²

Hânî mutmainne makamındaki sâlikin bazen mal, liderlik ve şöhret sevgisine tutulup şeyhlik arzusuna kapılabileceğini söyler. Ona göre ibadet yapmaya ve kardeşlere yardım etmeye vesile olması niyetiyle mal sahibi olmayı istemek sâlike zarar vermez. Ancak yine de kalp mal sevgisiyle doldurulmamalıdır. Aksi takdirde bu sevginin sâliki meşgul edip Rabbine karşı gaflete düşürmesi kaçınılmazdır. Ayrıca sâlik bir mala kavuştuğunda onu insanlardan gizlememeli ve zengin edâsıyla hareket etmemelidir. Şeyhlik talebine gelince; bazen nefis insanları hidâyete erdirerek sevaba nâil olma maksadıyla şeyhlik talebinde bulunabilir. Hânî bu yöndeki talebin nefsin bir hilesi olduğunu söyler. Ona göre sâlik, kendisine nasip oluncaya kadar şeyhlik makamına geçmeye çalışmamalı; bu makam nasip edilince Allah’ın emrini hakkıyla yerine getirmeli; irşadî faaliyette bulunurken insanlara tevazuyla yaklaşmalı, ehil olmadığı halde kendisini bu makama layık gören Allah’a hamdetmeli ve müridlerin kendisine değil, kendisinin onlara minnet borcu olduğunu düşünmelidir. Hânî’ye göre bu şartlara riayet etmeyen bir sâlik şeyhlik makamını bırakmalı, ihvandandan ayrılmalı ve nefsinin, sahip olduğu kötü sıfatlardan arındırmaya çalışmalıdır. Ayrıca

¹³⁰ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 187-188.

¹³¹ Kuşeyrî, bir yerde peygamberin günaha karşı mâsumiyetinin şart olduğu gibi velînin mahfûz (korunmuş) olmasının şart olduğunu söylerken başka bir yerde velînin peygamber gibi mâsum olmasının zorunlu olmadığını ancak işlediği günaha ısrar etmeyeceğini söyler. Bk. (Kuşeyrî, *er-Risâle*, 2/416, 524). Sûfilerin genel görüşü velînin günah işleyebileceği ancak günahında ısrar etmeyeceği yönündedir. Bk. (Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, 46-47).

¹³² Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 188-189.

irşadla meşgul olan bir şeyh, kendinden daha üstün bir şeyhin bulunması durumunda hemen ona teslim olmalı ve böyle bir mürşidle karşılaştığı için Allah'a şükretmelidir.¹³³

Hânî'ye göre mutmainne makamını başarıyla tamamlayarak rahmânî bir itmi'nân/sükûnet ile mutmain olan sâlik, Kur'ân ve Sünnet'ten en ufak bir sapma göstermez. O derece ki şeriata ittibâ onun etine ve kanına işler; ilâhî lütuflar onu mutmainne makamının başındaki "kemal" cezbelerinden daha güçlü bir cezbeyle çekmeye başlar ve nihayet sâlik "Ey mutmain olan nefis! (Sen O'ndan) razı, (O da senden) razı olarak Rabbine dön!"¹³⁴ çağrısına muhatap olur. Derken sâliki bir unutmaya kaplar ve artık o, kalben Allah'ın cemâlini ve celâlini müşâhede etmekten kendini alamadığı için dünya ve ahiret işlerinden hiçbirini anlamaz olur.¹³⁵

Hânî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre mutmainne makamının başlarında mülheme makamındaki kadar olmasa da hâlâ bazı tehlikeler söz konusudur. Ancak bu makamın sonuna varıldığında nefis, gerçek anlamda "mutmainne" vasfını kazanacağı için önceki tehlikeler ortadan kalkacak ve bu makama gelen sâlik kesinlikle şariat sınırlarından dışarı taşmayacaktır. Hânî'nin bu konuda mutmainne derecesini son makam olarak gören sûfilerle birleştiğini söyleyebiliriz. Nitekim İmâm-ı Rabbânî, mutmainne makamını seyr u sülûkün son mertebesi saydığı için bu makama erişen nefisten şeriata karşı en ufak bir muhalefetin sadır olmayacağını söylemektedir.¹³⁶

3.1.5. Nefs-i Râziye

Nefs-i râziye hem kendisi hem de başkaları hakkında tecellî eden hayır veya şer türünden takdîr-i ilâhîye tam manada teslim ve razı olan,¹³⁷ iradesini terkedip Allah'ın iradesine boyun eğen, beşerî özelliklerden arınıp fenâya eren, dinin emir ve yasaklarına harfiyen uyan, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellîsine mazhar olan ve hakka'l-yakîn mertebesine ulaşan¹³⁸ nefistir. Bu nefsin en belirgin sıfatı tasavvufî makamların sonuncusu olarak kabul edilen¹³⁹ "rızâ"dır. Mutmainne makamına erişen nefse razı olmuş ve razı olunmuş halde Rabbine dönmesinin emredildiği¹⁴⁰ âyetten hareketle bu makam, mutmainne makamının bir üstü kabul edilmiştir.

Hânî, nefis-i râziyenin başlıca sıfatlarının Allah Teâlâ dışındaki bütün varlıklara karşı zühd, ihlâs, vera', mâsivâyı unutmak, kalbî bir itirazda bulunmaksızın ve hoşlanılmayan şeyleri ortadan kaldırma gayretine girmeksizin kâinatta meydana gelen her şeye razı olmaktan ibaret olduğunu söyler. Ona göre bu makamdaki sâlik, her daim mutlak cemâli¹⁴¹

¹³³ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 189-190.

¹³⁴ el-Fecr, 89/27-28.

¹³⁵ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 191.

¹³⁶ İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbât*, 1/361, 375 (Mektup No. 260).

¹³⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 266.

¹³⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 475.

¹³⁹ Örnek olarak bk. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdülhalîm Mahmûd - Tâhâ Abdülbâkî Sürûr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, 1960), 81; Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl*, çev. Mustafa Kara (İstanbul: Dergah Yayınları, 1980), 68.

¹⁴⁰ el-Fecr, 89/28.

¹⁴¹ "Cemâl-i mutlak", Allah'a ait olan ve mahiyetini O'ndan başkasının bilmediği eşsiz güzelliğe denir. Bk. Süleyman Uludağ, "Cemâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/296.

müşâhede etmekle meşguldür, ancak onun bu hali kendisini irşadî faaliyetlerden alıkoymaz. Sözlerini dinleyen mutlaka ondan yararlanır. Bu kişinin kalbi daima âlem-i lâhûtla meşguliyette ve Allah vasıtasıyla edeplenme halindedir. Böyle kimselerin duaları reddedilmez. Bununla beraber onlar hayâ ve edeple hareket ettikleri için mecbur kalmadıkları müddetçe dilleriyle hiçbir talepte bulunmazlar. Onlar halk nezdinde izzetli, büyükler ve küçükler katında muhterem kimselerdir. Zira onlar “Şüphesiz sen, bugün(den itibaren) bizim nezdimizde mühim bir mevki sahibi ve güvenilir birisin.”¹⁴² ilâhî hitâbına mazhar olmuşlardır. İnsanlar sebebini bilmeksizin zorunlu olarak onlara hürmet ederler.¹⁴³

Hânî, râziye makamındaki sâlikin insanlara, özellikle de zalimlere boyun eğmekten son derece uzak durması gerektiğini, aksi takdirde onların tabiatlarındaki ateşin kendisini yakacağını söyler ve “Sakin ha! Zâlimlere meyledip boyun eğmeyiniz! Aksi takdirde size ateş (cehennem) dokunur.”¹⁴⁴ âyetinin buna işaret ettiğini savunur. Ona göre sâlik, özellikle fakir olması ve halkın kendisine iyilik yapmaları halinde bu konuda daha dikkatli olmalıdır. Zira kalpler kendisine iyilik yapanları sevmeye meyledip üzerine yaratılmıştır. Bu nedenle sâlik bahsi geçen âyet çerçevesinde hareket edip sadece Rabbiyle meşgul olmalı ve insanlara meyletmemelidir. Şayet Allah onların malında sâlik için bir nasip ayırmışsa o nasip mutlaka sâlike ulaşır. Bu itibarla sâlik, ne iyiliklerini ümit ederek insanlara meyletmeli ne de kendisinden yüz çevirdikleri için onlardan nefret etmelidir. Hânî’ye göre sâlik her ne kadar bu makamdayken nefsin hilelerinden emniyette olsa da korkuyla hareket edip insanların kendisine yönelik iltifat ve muhabbetlerine aldanmamalıdır. Doğru olan bu makamdaki sâlikin Allah’tan başka hiçbir varlığa meylememesidir. Şayet sâlikin kalbinde mâsivâyâ karşı en ufak bir meyil varsa bu durum, onun râziye makamında olmadığını bir göstergesidir.¹⁴⁵

Hânî, nefis-i râziye makamındaki sâlikin “fenâ” halinde bulunduğunu, onun bu halden (bir sonraki makama ait olan) “bekâ” haliyle hallenebilmesi için esmâ-i seb’anın beşincisi olan “Hayy” ismini çokça zikretmesi gerektiğini söyler. Ona göre sâlik, “Hayy” isminin zikri sayesinde altıncı makama (marziyye) girip gerçek dirilerin (ahyâ) menzillerinin kapısı önünde durma mertebesine yükselecek, kemalî sıfatlarla¹⁴⁶ vasıflanacak, “Hayy” olan Allah ile “bekâ” sıfatını kazanacak ve böylece hem dünyada hem de âhirette güzel bir hayat yaşamayı hak edecektir. Allah’ın nâfielerle kendisine yaklaşan kulunun işiten kulağı ve gören gözü olacağı yönündeki müjdesi,¹⁴⁷ bu makamdaki kimseler için geçerlidir. Bununla beraber sâlik, marziyye makamına yükselebilmek için râziye makamında sadece “Hayy” isminin zikriyle yetinmemeli, bunun yanında Vehhâb, Fettâh, Vâhid, Ehad ve Samed isimlerini de zikretmelidir.¹⁴⁸

¹⁴² Yûsuf, 12/54.

¹⁴³ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 195-196.

¹⁴⁴ Hûd, 11/113.

¹⁴⁵ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 195-196.

¹⁴⁶ Hânî’ye göre kemal, “kınanmış sıfatlardan arınıp övülmüş sıfatlarla süslenmektir”. Bu durumda kemalî sıfatlar ilim, hilim, kalp sâfiyeti, tezellül, rıfk, tevazu, sabır, zühd, tevekkül ve benzeri hasletlerdir. Tasavvuf yoluna girmekten maksat kemal sıfatlarıyla vasıflanıp çirkin hasletlerden kurtulmaktır. (Bk. Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 93.)

¹⁴⁷ Hişâm Muhammed Salâhuddîn Ebû Hadra - vd., *Sahîhu’l-kütübi’s-sitte ve zevâidüh* (Cezire: Mektebetü’l-Îmân, 2019), 1155.

¹⁴⁸ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 196.

3.1.6. Nefs-i Marziyye

Nefs-i marziyye, bütün arzularından geçerek tamamen (ilâhî iradede) fâni olan¹⁴⁹ ve Allah'ın rızasına erişen nefistir. Bu nefis beşerî arzuları bırakıp hataları affetme, güzel düşünme, şefkat ve cömertlik gibi güzel sıfatlarla donanmıştır. Marziyye makamına çıkan sâlik en güzel şekilde nefis muhasebesi yapmaya ve Allah'ın izniyle bazı gaybî sırlara vakıf olmaya başlar. Cenab-ı Hakk'ın haklarında "işiten kulağı ve gören gözü olurum"¹⁵⁰ buyurduğu velîler işte bu makama eren kimselerdir.¹⁵¹

Hânî'ye göre nefis-i marziyye rızâ-i ilâhîyi kazanan, ihtiyaç duyduğu bütün ilimleri bizzat Cenab-ı Hakk'tan alan ve bu ilimlerden insanların istifa etmesi için Allah'ın izniyle gayb âleminde şehâdet âlemine dönmeye başlayan nefistir. Allah'ın kendisinden razı olduğu bu nefis mâsivayı terk etmek, insanlara lütufla muamelede bulunmak, onları doğruya sevk etmek, hatalarını affetmek, onları sevmek ve içinde buldukları zulmetlerden kurtarmak için onlarla ilgilenmek gibi sıfatlarla nitelenmiştir. Bu makamın hayret verici özelliklerinden biri, sâlikin halka duyulan muhabbet ile Allah'a duyulan muhabbet arasını birleştirmiş olmasıdır. Hânî'ye göre bu hal sadece marziyye makamındaki sâliklere müyesser olur. Bu hal sebebiyle marziyye makamındaki sâlikler, zâhirleriyle avamdan fark edilmezlerken bâtınlarıyla "mânevî sırların madeni" ve "hayırlı insanların imâmı" konumunda bulunurlar.¹⁵²

Bu makamdaki sâlikin dikkat çeken bir diğer vasfı vaadinde sadık olup her şeyi yerli yerine koymasındır. Hânî'ye göre bu vasfı kazanan sâlikler, yerini bulduklarında savurgan zannedilecek derecede bolca infakta bulunurlarken yerini bulamadıklarında cimrilikle itham edilecek kadar infaktan kaçınırlar. Yine onlar, ehil olması halinde kendisini kınayan kimseye daha fazla tasaddukta bulunurlarken ehil olmaması durumunda kendisini öven kimseye verdiği nimetleri artırmazlar. Onların bir başka özelliği bütün işlerinde ifrat ve tefritten kaçınıp orta hali muhafaza etmeleridir. Hânî'ye göre bu halin anlatılması kolay olsa da uygulaması son derece zordur ve bunu, sadece marziyye makamındaki kimseler başarabilir. Bu sebepten bu hasletle vasıflanan kişi, herkes tarafından sevilir. Hânî, sâlikin marziyye makamının başındayken "hilâfet-i kübrâ"¹⁵³ ile müjdelenmeye başladığını, sonuna varıp nefis-i kâmile makamına yükseldiğinde ise kendisine hilâfet kaftanının giydirildiğini söyler. Ona göre bu hilâfet Allah'ın kişinin işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olması¹⁵⁴ ve kişinin duyduğu, gördüğü ve tuttuğu her şeyi Allah'ın yardımıyla yapıp gittiği her yere O'nun yönlendirmesiyle gitmesinden ibârettir ki bu hal, nâfile ibadetlerin bir neticesidir. Bu makama erişmek isteyen sâlik tarikat yolunda istikâmetle yürümeli, şeriâtın

¹⁴⁹ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 271.

¹⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Komisyon (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311), 8/105.

¹⁵¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 474.

¹⁵² Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 199.

¹⁵³ Hânî, hilâfet-i kübrâ meselesinin büyük sûflerin özellikle de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) eserlerini okuyan mühlidler ve bazı kötü anlayışlı kimseler tarafından yanlış anlaşıldığını (dolayısıyla "hulûl" inancıyla karıştırıldığını) söyler. Ona göre bu meselenin aslı özetle şu şekildedir: Sâlik, "hilâfet-i kübrâ" makamına çıkmadan önce "fenâ" makamına erişir ve beşeriyetinden kaynaklanan kötü sıfatlardan arınıp iyi sıfatlarla donanır. Aslında bu hal, nefis mücâhedesinden ibaret olan nâfilelerle Allah'a yaklaşmasının bir neticesidir. (Bk. Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 200.)

¹⁵⁴ Ebû Hadra - vd., *Sahîhu'l-kütübi's-sitte*, 1155.

hükümlerine sınıksız sarılmalı, tarikat ve hakikat âdâbiyla edeplenmeye devam etmeli ve esmâ-i seb’anın altıncısı olan “Kayyûm” ismini zikretmelidir.¹⁵⁵

3.1.7. Nefs-i Kâmile

Nefs-i kâmile sâlikin her türlü güzel sıfatı kendinde toplayarak âdeta cisme bürünmüş bir melek haline geldiği, ruhunun bedenine hâkim olduğu¹⁵⁶ ve bütün kemal/olgunluk sıfatlarıyla vasıflanarak irşada ehil hale geldiği makamdır.¹⁵⁷ Nefsin gerçek anlamda kemale ulaştığı bu makam kulluğun en yüksek mertebesi sayılmıştır. Bu makama gelen sâlik kalbine şeytanın girmesine sebep olacak bütün kapıları kapatmış, zâhiren ve bâtinen Allah’a karşı kulluk görevlerini ifa ederek müşâhede, mârifet ve vuslat ehli arasına girmiş,¹⁵⁸ mârifet sıfatlarının tamamıyla vasıflanarak irşad makamına geçmeyi hak etmiştir. Vehbî olduğu kabul edilen bu makam¹⁵⁹ peygamberlere aittir.¹⁶⁰ Vâris-i nebî olmaları sebebiyle gerçek mürşid-i kâmillerin de bu makamda olduklarını söylemek mümkündür.

Hânî’ye göre hakikat-i Âdemiyye ve hakikat-i Muhammediyye¹⁶¹ sûretlerini içinde barındıran nefs-i kâmile ruhun kalbe hâkimiyetinin kemale erdiği, sâlikin mücâhedesinin tamamlandığı, sâlikte Mevlâsının rızâsı dışında hiçbir talebin kalmadığı en yüksek nefis mertebesidir. Diğer nefis mertebelerindeki bütün güzel sıfatlar onda toplanmıştır. Bu makamdaki sâlikin her türlü hareketi hasenâta dönüşmüş; nefesleri kudret, hikmet ve ibadet halini almış; gördüklerinde Allah’ı hatırlatan¹⁶² ve “hilâfet-i kübrâ” vasfına sahip olan evliyâ¹⁶³ zümresine dahil olmuştur.¹⁶⁴

Hânî, bu makamda meşgul olunması gereken ismin esmâ-i seb’anın yedincisi olan “el-Kahhâr” ismi olduğunu söyler ve bu ismin “kutup” olan zatların isimlerinden biri olduğunu, kutupların bu ismin tasarrufuyla müridlerine birtakım mânevî yardımlarda bulduklarını, hiçbir sebep yokken müritlerin kalplerinde meydana gelen ferah, sürûr ve cezbeğin bu tür yardımların sonucu olduğunu, bunun da zikirler ve Allah’a yönelişlere karşılık olarak verildiğini savunur. Ona göre bu makamdaki sâlik kalbi ve bütün organlarıyla daima ibadet eder haldedir. Bu nedenle o, göz açıp kapama süresinde bile Allah’tan gâfil

¹⁵⁵ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 199-201.

¹⁵⁶ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 139.

¹⁵⁷ Erzurumî, *Mârifetnâme*, 497; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 474.

¹⁵⁸ Fâtîmatü’ş-Şâzeliyye el-Haseniyye el-Yeşrutîyye, *Nefehâtü’l-Hakk fi’l-enfüsi’l-’aliyyeti’l-Yeşrutîyyeti’ş-Şâzeliyye* (Beirut: y.y., 1978), 160.

¹⁵⁹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 266; Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 271.

¹⁶⁰ Eşref Tâhâ Ebû’d-Deheb, *el-Mu’cemü’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’s-Şurûk, 2002), 620.

¹⁶¹ Bazı sûfiler, Hz. Âdem henüz ruh ile ceset arasındayken Resûlüllah’ın (ruhen) peygamber olarak yaratıldığını bildiren hadisten (Ebû Hadra - vd., *Sahîhu’l-kütübî’s-sitte*, 984) hareketle ruh itibarıyla ilk yaratılan varlığın Hz. Muhammed olduğunu savunmuşlar ve bunu “Hakikat-i Muhammediyye” olarak nitelendirmişlerdir. Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye” (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/180.

¹⁶² Resûlüllah (s.a.v.), evliyâullâhın kimler olduğu yönündeki soruya “(Onlar), gördükleri zaman Allah Azze ve Celle hatırlanan kimselerdir.” diye cevap vermiştir. (Bk. Abdullah İbn Mübârek el-Mervezî, *Kitâbü’z-zühd*, thk. Habîbürrahmân el-A’zamî (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1425), 100.)

¹⁶³ Hânî’ye göre sâlik, dördüncü makamdaki (mutmainne) itibaren “Allah’ın velîsi” olma sıfatını kazanmıştır. Ancak dördüncü makam avam için, beşinci makam havâs için, altıncı makam havâssu’l-havâs için, yedinci makam ise “hilâfet-i kübrâ” vasfına sahip olanlar için velâyet makamıdır. Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 205.

¹⁶⁴ Hânî, *es-Seyru ve’s-sülûk*, 205.

olmaz ve çokça istiğfar eder. Son derece mütevazi olan bu sâlikin bütün mutluluğu insanların Allah'a yönelmelerinde; bütün üzüntüsü onların Allah'tan yüz çevirmelerindedir. O, Hakk'ı talep eden kişiyi öz evladından daha fazla sever. İnsanlara iyiliği emredip kötülüğü nehyetmesine rağmen kalbinde onlara karşı hiçbir nefret bulunmaz. Esasen kimsenin kınamasından korkmadan nefreti hak edene nefret, muhabbeti hak edene muhabbet göstermesine rağmen bazen görünüşte öfkelenilecek yerde hoşnutluk, hoşnut olunacak yerde hoşnutsuzluk izhar edebilir. Bununla beraber onun her yaptığı iş yerli yerindedir. Onun himmeti nereye yönelmiş olsa Allah'ın iradesi, mutlaka onun muradına uygun düşer. Zira onun muradı Allah'ın muradı içinde dürülmüştür. Kendisinden bir şey istemesi durumunda Allah, onu asla hayal kırıklığına uğratmaz.¹⁶⁵

Hânî'ye göre nefis-i kâmile makamı meleklerin kıblesi konumunda olan Âdemîyyet sûretine erişilen mertebedir. Bu sûretin hakikati Allah'ın bir sırrı olan ve ilâhî yakınlığın zirvesini teşkil eden hakikat-ı Muhammediyyedir. Bu nedenle Âdemîyyet sûreti sâliklerin en büyük arzusu, seyr u sülûkle ulaşılabilecek menzillerin en üstünü ve kâinâtta varlıkların en şerefliisidir. Sâlik bu makama eriştiğinde gerçek anlamda kulluk, acziyet ve zillet sıfatlarıyla nitelenir. Nefsini acziyet, zillet ve fenâ gibi ubûdiyyet sıfatlarıyla bilen kimse, Rabbini izzet ve bekâ gibi rubûbiyyet vasıflarıyla tanımış olur. "Beni, arzım ve semâm içine almadı; ancak mümin kulunun kalbi içine aldı."¹⁶⁶ sözünde işaret edilen kul, işte bu mârifete erişmiş kişidir.¹⁶⁷

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Hânî nefis-i kâmile makamına yükselmeyi, varlık aleminin yaratılış sebebi olan mârifetullah¹⁶⁸ erişmek olarak değerlendirmektedir. Mârifetullah her ne kadar "Allah'ı bilmek/tanımak"¹⁶⁹ mânasına gelse de buradaki mârifet sıradan bir bilgi olmayıp seyr u sülûk, riyâzet ve mücâhede neticesinde ortaya çıkan tecellîler sayesinde¹⁷⁰ elde edilen "hakka'l-yakîn" derecesinde bir mârifettir.¹⁷¹ Bu mârifet aynı zamanda nefsi, Resûlullah'ın sünnet-i seniyyesi çerçevesinde¹⁷² istikâmet üzere tutarak onu Allah'a hakiki bir kul yapmanın semeresidir.¹⁷³

Sonuç

Varlık aleminin en şerefli üyesi olan insanın kurtuluşu nefsin tezkiye edilmesine bağlıdır. Bu nedenle sûfler tasavvufî eğitimin merkezine nefis terbiyesini yerleştirmişler ve bu terbiyeyle ilgili birtakım usuller geliştirmişlerdir. Bu sûflerden biri de çalışmaya konu olan Kâsım b. Salâhuddîn el-Hânî'dir. O, *es-Seyrû ve's-sülûk ilâ meliki'l-mülûk* isimli eserinde nefsi Halvetiyye tarikatı usulüne göre yedi mertebede incelemiştir. Bunu yaparken her

¹⁶⁵ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 205-206.

¹⁶⁶ Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/15.

¹⁶⁷ Hânî, *es-Seyru ve's-sülûk*, 200-201.

¹⁶⁸ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 2/509.

¹⁶⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 413.

¹⁷⁰ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rifet İfadesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 95-96.

¹⁷¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 236; Necmeddin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 218.

¹⁷² Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-tâlîbî tarîki'l-Hakk Azze ve Celle*, thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyda (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/52.

¹⁷³ Beyhakî, *Kitâbü'z-zühd*, 152.

firsatta âyet ve hadislerle müracat ettiği, yer yer vahdet-i vücûd anlayışına uygun yorumlarda bulunduğu dikkat çekmektedir. Ona göre terbiye edilmesi gereken ve birtakım derecelere ayrılan nefis, nefis-i nâtıkadır. Nefis-i nâtika esasen mahiyetini Allah'tan başkasının bilmediği ruhun "kalp" haline tenezzül etmiş halidir. Kalp nefis-i şehvânî/hayvânî ile olan yoğun münâsebeti ve onun sıfatlarıyla vasıflanması sebebiyle aslî hüviyetini kaybedip nefis-i emmâreye dönüşür. Nefis-i emmâre Allah'a en uzak konumda bulunan nefistir. Bu makamdaki nefsin sahibi sûreten insan gibi gözükse de hakikaten hayvanlardan farksızdır. Bununla beraber nefis, usulüne göre terbiye edildiği takdirde insanın "en büyük halife" unvanını kazanmasına ve varlık âleminin en değerli üyesi olmasına vesile olan bir varlıktır.

Özetle söylemek gerekirse Kâsım el-Hânî, sûflerin genel görüşüne uygun olarak nefis-i emmâreyle yapılan mücadelenin, zâhirî düşmanla yapılan cihattan daha zor ve tehlike olduğunu; nefis terbiyesinin kötü sıfatları iyi sıfatlarla değiştirmekle gerçeğe ulaşacağını, bu ahlakî değişimin ise zarurî olan dinî bilgileri öğrendikten sonra dinin emir ve yasaklarına uyarak bolca ibadet ve zikir yapmakla mümkün olacağını savunmuştur. Böylece müellif seyru sülûkün şeriat merkezli olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Yine o, her nefis derecesinin kendine has sıfatları olduğunu ve her makamda farklı mücadele yönteminin uygulanması gerektiğini bu nedenle nefis mertebelerini başarıyla geçmenin ancak gerçek bir şeyhe tâbi olmakla mümkün olacağını vurgulamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *ez-Zühd*. thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn. Beyrut, 1999.
- Ali Rızâ Karabulut, Ahmet Turan Karabulut. *Mu'cemü târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem - el-mahtûtât ve'l-matbûât*. 6 Cilt. Kayseri: Dâru'l-Akabe, 1422.
- Aşkar, Mustafa. *Niyazî-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.
- Aynî, Mehmet Ali. "(Nefs) Kelimesinin Manaları". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 14 (Şubat 1930), 45-52.
- Aynî, Mehmet Ali. *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Bardakçı, Necmeddin. *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin el-Horasânî. *Kitâbü'z-zühdi'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kitâbi's-Sakafiyye, 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin el-Horasânî el-. *Kitâbü'z-zühdi'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kitâbi's-Sakafiyye, 3. Basım, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *el-Câmi' li-şü'abi'l-îmân*. thk. Abdül'alî Abdülhamîd Hâmîd. 14 Cilt. Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Komisyon. 9 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rifât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *İbn Arabî'de Ma'rifet İfadesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Çelik, İsa - Yıldırım, Birol. "Halvetiyye Geleneğinde Etvâr-ı Seba/Nefsin Mertebeleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 86 (2018), 21-44.
- Çoban, Ali. *Mevlevî Sülûkü - Cezire-i Mesnevi ve Şerhlerine Göre -*. Konya: Palet Yayınları, 2021.
- Demirci, Mehmet. "Hakikat-i Muhammediyye". 15/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ebû Hadra, Hişâm Muhammed Salâhuddîn - vd. *Sahîhu'l-kütübi's-sitte ve zevâidüh*. Cezire: Mektebetü'l-Îmân, 2. Basım, 2019.
- Ebû'd-Deheb, Eşref Tâhâ. *el-Mu'cemü'l-İslâmî*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2002.
- Erzurumî, İbrahim Hakkı. *Mârifetnâme*. İstanbul: Matba'a-i Ahmed Kâmil, 1330.
- Ferîd, Ahmed. *Tezkiyetü'n-nüfûs*. İskenderiyye: Dâru'l-Akîde li't-Türâs, 1993.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-Âlemîn*. thk. Mahmut Mustafa Halâvî. Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 2012.
- Geylânî, Abdülkâdir. *el-Gunye li-tâlibî tarîki'l-Hakk Azze ve Celle*. thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali. *Edebü'n-nefs*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih. Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 1993.
- Hânî, Kâsım b. Salâhuddîn. *es-Seyru ve's-sülûk ilâ meliki'l-mülûk*. thk. Saîd Abdülfettâh. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1422.
- Herevî, Muhammedü'l-Emîn b. Abdillâh. *Şerhu Süneni İbn Mâce*. thk. Komisyon. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2018.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-zevâid ve menbe'u'l-fevâid*. thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- Hücvîrî, Ebû'l-Hasen Ali b. Osman. *Keşfü'l-mahcûb*. thk. İs'âd Abdülhâdî Kandîl. 2 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2007.
- İbiş, Fatih. "Kur'ân Bağlamında Nefs Olgusu ve İnsanın Teo-Ontolojik Yapısı Üzerine Bir Deneme". *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (Aralık 2012), 235-244.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li'bni Battâl*. thk. Ebû Temîm Yâsin b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ahâdis ve'l-âsâr*. 7 Cilt. Lübnan: Mektebetü'r-Reşîd, 1409.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîru'l-a'râk*. thk. İbnü'l-Hatîb. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Fâruk es-Sirhindî. *el-Mektûbât*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2017.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Saâde, 1974.
- Kâşânî, Abdürrezzâk. *Mu'cemü istilâhâti's-süfiyye*. thk. Abdülâl Şâhîn. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Kaysereî, Davud. *Vahdet-i Vücûd Felsefesi*. çev. Mehmet Bayraktar. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1993.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't tasavvuf*. thk. John Arberry. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1994.

- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdilmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Mekkî, Muhammed b. Ali Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. thk. Âsım İbrâhim el-Keyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mervezî, Abdullah İbn Mübârek. *Kitâbü'z-zühd*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425.
- Murâdî, Ebû'l-Fazl Muhammed Halil. *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karnî's-sânî aşer*. 4 Cilt. B.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dâru İbn-i Hazm, 3. Basım, 1988.
- Muslu, Ramazan. *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Muslu, Ramazan. "Halvetiyye'de 'Atvâr-ı Seb'a' Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi". *TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2007), 43-63.
- Necmüddîn-i Kübrâ. *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl*. çev. Mustafa Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
- Öngören, Reşat. "Tarikat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/95-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özçelik, Mevlüt. *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Rifâî, Ahmed. *el-Burhânü'l-müeyyed*. İstanbul: Mehran Matbaası, 1301.
- Selmânî, Lisânüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdullah b. Saîd. *Ravzatü't-ta'rîf bi'l-hubbi's-şerîf*. thk. Muhammed el-Kettânî. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1970.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Musa. *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arrabe*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü Serkîs, 1346.
- Sühreverdî, Şehâbüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *'Avârifü'l-ma'ârif*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn. *Uyûbü'n-nefs*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, ts.
- Şerkâvî, Hasan. *Mu'cemü elfâzi's-sûfiyye*. Kahire: Müessesetü Muhtâr, 1987.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Ebû Muâz Târik b. İvazillâh b. Muhammed vd. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.
- Teber, Hatice Cerrahoğlu. *Kur'ân-ı Kerim'de Akıl ve Kalp Kavramları ve Bunların Birbirleriyle Münesebetleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Hâmid el Fârûkî. *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Turgut, Ali Kürşat. *İbn Türke Metafiziği*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *el-Lüma'*. thk. Abdülhalîm Mahmûd - Tâhâ Abdülbâkî Sürûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, 1960.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1998.
- Uludağ, Süleyman. "Cemâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/296. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Uludağ, Süleyman. "Halvetiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/393-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2. Basım., 2005.
- Usta, Muhiddin. *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Yeşrutiyiye, Fâtımatü's-Şâzeliyye el-Haseniyye. *Nefhâtü'l-Hakk fi'l-enfüsi'l-'aliyyeti'l-Yeşrutiyeti's-Şâziliyye*. Beyrut: y.y., 1978.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 11. Basım, 2007.
- Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-muste'ribîne ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 2. Basım., 2002.